

95
16 a

अथ

योगवासिष्ठसारविवरणम्

Yogavashista
Sarvavaranam.

635

$\frac{24}{94(1)}$

३२

95
16 (A)

योगवासिष्ठसारविवरणम्

॥९॥

श्रीगणेशायनमः॥ योगवाशिष्ठसारे लिख्यते॥ यतः सर्वाणि भूतानि प्रतीतिं स्थितानि च
यत्रैवोपशमं याति तस्मै सत्यात्मने नमः॥ १॥ वाशिष्ठेन यतीन्द्रो परिष्ठाद्यं प्रतीतिं॥ सारमुद्ध
तवान्कश्चिद्विद्यामहावात्॥ २॥ तत्रादौ वाशिष्ठसाराख्यं ग्रंथं प्रारम्भस्तत्प्रतीत्येष्ट
देवतानिरूपणं मंगलमाचरति॥ दिक्कालेति॥ एवंविधाय शान्ताय गुणातीताय तेजसे ब्रह्म
णे नमः॥ तेजःशब्देनात्र ब्रह्मेव न भौतिकं तेजस्तस्य वक्ष्यमाणं लक्षणमुपपत्तेः॥ किं भूतो

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नाऽनन्तचिन्मात्रमर्तये॥ स्वानुभूत्यैक
॥ मानाय नमः शान्ताय तेजसे॥ १॥ अहं वदो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः॥ ना
॥ त्यंतमज्ञो नो ततः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवान्॥ २॥ ॥ श्री॥ ॥

यतेजसो दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नान् इत्यतः परादिना अनन्ता अविनाशिनी चिन्मात्राज्ञ
न धनामृतिः स्वरूपं यस्य तस्मै पुनः स्वानुभूतिः स्वानुभव एवैकं मानं प्रमाणं अत्र तस्मै अ
नुभवे कवेद्याय अवचनेन बोधो वाचेति श्रुतेः॥ १॥ एवं मंगले विधाय शास्त्रे अधिकारिणं दर्शय
ति॥ अहं वदति॥ रागद्वेषादिनावदो हं कथं मुक्तो भवेयं इति यस्य निश्चयोऽस्ति॥ अतएव ना
त्यंतमज्ञो नो ततः सोऽस्मिन् शास्त्रे अधिकारी ब्रह्मज्ञस्तस्य तु ज्ञात तत्त्वादेव नाधिकारः॥ १॥

॥९॥

सर्वस्य उपदेशवैयर्थ्यादेवाधिकाराभावः॥ तस्मात्किं विद्वो विवेकी अधिकारी अवगच्छेत्त्यर्थः॥ २॥
एवमधिकारिणं निरूप्य सद्गुरुसेवादि कं ब्रह्मज्ञानसाधनं निरूपयति॥ यावदिति॥ यावत्परमेश्व
रात्साक्षात् प्राप्तं ज्ञानं जायते तावत्कश्चिदपि पुमान् सद्गुरुं स्तब्धं स्नात्वा भ्यसेत्॥ गुरुसेवा स
च्छास्त्राभ्यासश्च परमेश्वरानुग्रहादेव भवतीत्यर्थः॥ ३॥ ननु गुरुसेवायां किं स्यादित्यत आ
ह॥ महानुभावेति॥ महानुभावस्य ब्रह्मज्ञस्तस्य गुरोः संपर्कात् सेवायां संसारसमुद्रतरणे॥

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात्॥ तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वापि नो
लभेत्॥ ३॥ महानुभावस्य संपर्कात् संसारार्णवलेधने॥ युक्तिः संप्राप्यते रामदण्डनोरि
व नाविकात्॥ ४॥ संसारदीर्घरोगस्य सुविचारो महोषधम॥ कोहं कस्य च संसारो
॥ विवेकेन विलीयते॥ ५॥

युक्तिरुपायः प्राप्यते॥ नाविकात् यथा समुद्रतरणे दण्डातारणसमर्थानो प्राप्यते॥ गुरु
पदिष्टमार्गेण संसारस्तीर्य त इत्यर्थः॥ ४॥ गुरुपदेशमहिमानमाह॥ संसारेति॥ अहं
कः कस्य वा संसारो इति विचारः संसाररूपदीर्घरोगस्य महोषधं यतो विवेकेनैव संसारो
विलीयते॥ नश्यति॥ यथोषधेन रोगशान्तिस्तथा विचारेण संसारशान्तिरिति भावः॥
॥ ५॥ यस्मिन्निति॥ यस्मिन् एवंविधः सज्जनपादपः सत्पुरुषैरसौ नास्ति तत्र दिवसमपि

॥२॥

नैववसेत् ॥ नदिनं स्यात्तत्त्वबुधुत्तुना ॥ स कीदृशः स ज्ञानपादपः तत्त्वज्ञः ॥ तत्त्वं पदार्थो विवे
केन जानातीति ॥ तत्त्वं ब्रह्मस्वरूपं जानातीति वा ॥ सफलः फलेन कर्मोपायेन सहितः ॥ शीत
लानंदकारिणी छाया कोतिर्यस्य तर्थात्त्वं रक्षत्वं तत्त्वज्ञानी वा यस्य त्रैदशोपि सफलसहितो
घनछाये यत्र वक्षो नास्ति तत्र दिवसं न वसेदिति ध्वनिः ॥ ६ ॥ सदेति ॥ सत्पुरुषाय यद्यपि उपदे
शनं ददति तथाप्यभिगंतव्याः सदा यतस्तेषां व्याः स्वच्छा कथास्ता एवोपदेशाः सति ब्रह्मकथये

यस्मिन्देशे हितत्त्वज्ञो नास्ति स ज्ञानपादपः ॥ सफलः शीतलछायेन तत्र दिवसं वसेत् ॥ ६ ॥ सदा
संतोभिगंतव्या यद्यप्युपदिशंति न ॥ या हि सैरकथास्तेषां उपदेशा भवंति ताः ॥ ७ ॥ श्रुत्य
मा पूर्णता मेति मत्पुरुषमतायते ॥ आपत्संपदिवा भाति विद्वज्ज्ञानसमागमात् ॥ ८ ॥
ज्ञानिनामपि चित्तं चेत्केवलमात्मसुखोदितं ॥ सत्त्वाः संसारदुःखार्ताः कंयांति शरणं तदा ॥ ९ ॥

वकलनिर्गमनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रुत्यमिति ॥ सत्पुरुषसंगात् श्रुत्यं पूर्णभावं प्राप्नोति ॥ मत्पु
रुषि अमृतं भवति ॥ आपत्तुः खमपि सुखरूपं भवति ॥ वस्तुतः श्रुत्यमत्पुदुःखानां ब्रह्मण्यभा
वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ज्ञानिनः सर्वथा दीनं शरणं गच्छेत्पदिशंत्येवेत्याह ॥ ज्ञानिनामिति ॥ यदि ज्ञानि
नामपि चित्तं केवलं आत्मसुखायैवोदेति चेत्तदा संसारदुःखव्याप्ताः प्राणिनः कंशरनंयांति तस्मात्तस्मात् ॥ २ ॥

निनः परोपकाररता भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥

॥३॥

स्वकंठइति॥ यथा स्वकंठे स्थितमपि वस्तु मण्यादिकं भ्रांतिवशान्न प्राप्यते तदेव च भ्रमनाशेय ।
या प्राप्यते तद्वत् ॥ आत्मा स्वयमेव साक्षाद्वर्तमानोऽपि गुरुवाक्यतएव प्राप्यते ॥ तस्माद्गुरुश
रणं यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वेति ॥ अये जनो भाग्यवर्जितः स्वयतः स्वस्वरूपं स्वकीयं स्वरूपं अ
ज्ञानरसनविषयसुखं वेति जानाति परंतु परिपाके विषयं पृक्तान्न भोजनवदुःखमेवाप्रो

स्वकंठेऽपि स्थितं वस्तु यथान प्राप्यते भ्रमात् ॥ भ्रमान्ते प्राप्यते तद्वदात्माऽपि गुरुवाक्यतः ॥ १४ ॥
स्वरूपमज्ञाने जनोऽयं देववर्जितः ॥ विषयेऽपि सुखं वेति पश्चात्पाके विषयान्नवत् ॥ १५ ॥
बुद्ध्याप्यं तं तवे रस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥ वधाति भावनाभ्रयो नरो नासौ सगर्दभः ॥ १६ ॥
यत्किंचिदपि संकल्यान्नरो दुःखे निमज्जति ॥ न किंचिदपि संकल्यात्सुखमक्षयमश्नुते ॥ १७ ॥

तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमात्मज्ञानसुखं सुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह ॥ बुद्धेति ॥ यो दुर्मतिर्विषयाणां
जीरसतां ज्ञात्वा पितत्रैव भूयः पुनः स्नेहं करोति नासौ पुरुषः गर्दन एव कस्मात्स मानधर्मतात्
गर्दभ एवेत्यर्थः ॥ विषयलेपत्वेन गर्दभनरयोरभेदइति भावः ॥ १६ ॥ यदिति ॥ कस्यापि पदा
र्थस्य संकल्यान्नरो नरकमाप्नोति ॥ संकल्याभावे चाक्षयं मोक्षसुखमाप्नोति ॥ १७ ॥ ॥३॥

यथेति ॥ मुहूर्तकालमात्रे यथाशतसंवत्सरभ्रमो भवति ॥ एवं जाग्रदवस्थायां अयं संसारो माया
विलासरूपो मरीचितो यवन्तिष्या भ्रम एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ योतइति ॥ योतः रागद्वेषरहितया अ
तएवांतःशीतलयासानंदया बुद्ध्या साक्षिवदिदं विश्वं लोकयति तस्यैव जीवितं शोभते ॥ रागद्वे
षत्यागे मुक्तिरित्यर्थः ॥ विषयसुखेष्वासक्तो रागः ॥ दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः ॥ १९ ॥ येनेति ॥

यथा स्वप्नमुहूर्तः स्यात्संवत्सरशतभ्रमः ॥ तथा माया विलासोऽयं जायते जाग्रति भ्रमः ॥ १८ ॥
योतः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्त्या ॥ साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥ १९ ॥
येन सम्यक्परिज्ञातं हेयोपादेयमुत्तमं ॥ चित्तस्थाने स्थितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ २० ॥

हेयोपादेयं उक्तं ॥ इदं मया ग्राह्यमिदं मया त्याज्यं इति संकल्पं त्यजता सतायेन बुद्धौ प्रतिफ
लितं चैतन्यं ब्रह्मसम्यक्ज्ञातं तस्य जीवितं सफलं ॥ २० ॥ ॥ श्रीरामो जयति राम ॥ ॥

॥ ४ ॥

इदानीं मरण निमित्तः शोको न कार्य इत्याह ॥ हृदयेति ॥ देहनाशान् हृदयावच्छिन्नस्याकाशस्य च।
नाशो न सो वच्छिन्नत्वेन स्यति ॥ यथा घटनाशे घटावच्छेद एव न स्यति ॥ न त्वाकाशः ॥ तथा श।
रिरनाशेऽपि देहसंबन्धेन न त्वात्मानं स्यति ॥ अतो जनाम्ना आश्वासन एव तस्य ह्युक्ता मिथ्ये
वशोकं कुर्वति ॥ २१ ॥ तस्माद् घटादिस्थितिः ॥ घटादिपदार्थेषु नष्टेषु आकाशमखंडमेव तथा

हृदयाकाशमात्रस्य विनाशो देहनाशतः ॥ अर्थं भूतानि शोचन्ति नष्टास्तेति शंकाया ॥ २१ ॥
घटादिषु पदार्थेषु यथाकाशमखंडितं ॥ तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः ॥ २२ ॥
न जायते न म्रियते क्वचित्किंचित्कराचन ॥ जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं ब्रह्म जंभते ॥ २३ ॥

किं२

देहनाशेऽपि देही पुरुषः अखंडित एव नित्यमलेपक एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ नेति ॥ क्वचित्किंचित्तोत्पद्यते
न नश्यति तर्हि ॥ जगद्विवर्त्तरूपेण प्रकाशते ॥ यथा रज्जौ कालत्रयेऽपि सर्पादिकं नास्ति ॥
तथाऽपि रज्जौ सप्ते जायते न पश्यति च भ्रमवशात् तथा संसारो विवर्त्तत्वादस्यैव सुरुचत्वादि
त्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ ॥ रामो जयति तं राम ॥ ॥ ४ ॥

किंचित्ज्ञानमिति ॥ तदेव ज्ञानं स एव शास्त्रार्थस्तदेवाऽखंडितं विज्ञानमनुभवेद्यद्विरक्ताय शिष्याय
पदिश्यते ॥ १० ॥ उपदेशेति ॥ हे राम रघुनाथ गुरु रूपदेशक्रमस्तु मया दापालनमेव ॥ ब्रह्मज्ञान
स्य अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थ उपदेशद्वीकरणस्य कारणान्तु शिष्यपक्षेऽवकेवलान्य
दित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिष्यज्ञानं विना उपदेशो न समर्थक एवेत्यर्थं तद्वदेवाह ॥ न शास्त्रेति ॥ शास्त्रेः

तद्ज्ञानं स च शास्त्रार्थस्तद्विज्ञानमखंडितं ॥ सच्छिष्याय विरक्ताय साधोय उपदिश्यतां ॥ १० ॥
उपदेशक्रमो रामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञानेस्तु कारणं शुद्धाशिष्यपक्षेऽवकेवलम् ॥ ११ ॥
न शास्त्रेर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥ दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वयासत्त्वस्थया धिया ॥ १२ ॥
सर्वा एव कला जंतोर्विनाभ्यासस्य न स्यति ॥ इयं ज्ञानकला त्वंतः सरुज्जाता विवर्द्धते ॥ १३ ॥

गुरुणा पिरुत्वा परमेश्वरो दृष्टुं न शक्यते ॥ सत्त्वगुणस्थयानि जवुद्धो वस्वयमीश्वरो दृश्यते ॥
मननपरेण आत्मा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सर्वा एवेति ॥ सर्वाऽध्ययनादिकला ॥ प्राणिनः अभ्या
साभावेन नाशमाप्नोति ॥ ज्ञानलेशस्तु स रुज्जातोऽपि विवर्द्धत एव न नश्यति ॥ १३ ॥ श्री ॥

इदानीं जगतो मिथ्यात्वं निरूपयति ॥ संयमादिति ॥ मनो नियमात्संसारभ्रमो नश्यति ॥ यथा मंदर
गिरी निश्चलतां याते सति स्तारसमुद्रो वीचिरहितो भवति ॥ १ ॥ चित्तोन्मेषेति ॥ यतो मनसः संकल्पे
संसारो दधः तदभावे संसाराभावः अतो वासनाप्राणयोनिरो धातु संकल्परहितं मनः कुरुप्राणाय

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ संयमान्न मनसः शान्तिमेति संसारसंभ्रमः ॥ मंदरेऽस्पृष्टतां याते यथा क्षीर
महाणवः ॥ १ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयो ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषमनः कुरु
॥ २ ॥ अयं हि स्वविकल्पोऽस्य स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयते दधसंसारो निःसारस्त्यसंशयः ॥
॥ ३ ॥ परितो न स पर्वत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ॥ यथा तथैव संसारः स्थित एव पशाम्यति ॥ ४ ॥ ॥

यथा सादासनानाशः मनोज्ञः ॥ ५ ॥ अयमिति ॥ अयं मनसः संकल्पादुत्पि
तः संसारः निजसंकल्पनाशादेव संसारो नश्यति ॥ अत्र न संदेहः ॥ ३ ॥ परितो न सति ॥ चित्र
लिखितसर्पस्य यथा सानादेव संपर्पत्वं नश्यति ॥ तत्कृताभीतिश्च तथा आत्मब्रह्मसनादे
व संसारः शम्यति वस्तुतो नास्तीत्यर्थः ॥ यथा चित्रे संपर्पस्ति द्रव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीर्जयति ॥

पुंस इति ॥ पुंसः पुरुषस्य स्वकीयमनसो मोहेनैव कल्पितो रचितः संसारलक्षणो बहुकालीनो वेतालप्रे
तः ॥ तत्त्वविचारेण अयमात्मा ब्रह्मेति विचारेणैव नश्यति ॥ तस्माद्विचारेण सनाशनीयो यतो दुःखदः ॥
॥ ५ ॥ ईदृशीति ॥ हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावा मायायाः स्वनाशो हर्षप्रदा विलोक्यमाना नाशमा
त्रोति ॥ अतोऽस्याः स्वभावो न ज्ञायते ॥ ६ ॥ अहो इति ॥ हे तात अहो आश्चर्य्यमेतत् ॥ यदि यं चित्रा

पुंसो निजमनो मोहकल्पितो दुःखदः स्मृतः ॥ संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ॥ ५ ॥
इदं श्रीराममायेयं या स्वनाशो हर्षदा ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमात्रेणैव नश्यति ॥ ६ ॥
अहो तु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी ॥ सर्वांगप्रोतमयात्मा यथात्मानं न पश्यति ॥ ७ ॥
यदि ईदृश्यते किंचित्नास्तिके मपि ध्रुवे ॥ यथा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुस्थले ॥ ८ ॥
यत्तु नो दृश्यते किंचिदंतस्य मपि किंचन ॥ अविनाशं तदस्तीह सत्सदा त्मेति कथ्यते ॥ ९ ॥

माया विश्वस्य मोहकारिका यया मोहितोऽयमात्मा शरीरी सर्वंगव्याप्तमयात्मानं न जानाति ॥ ७ ॥
यदि मिति ॥ यदि ईदृश्यमानं जगत् किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति यथा गंधर्वनगरं यथा वारिम
रुस्थले ॥ रविकिरणेषु जलभ्रमः ॥ कालत्रये पि नास्ति ॥ ८ ॥ यत्त्विति ॥ यत् अतो न मीमे स्थितमपि
वस्तु किमपि न दृश्यते ॥ परंतु अविनाशं तत्सद्रूपं यदस्ति स एवात्मेति कथ्यते ॥ स एव साक्षात्करणीय
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

६

स्वज्ञानेति॥ स्वकीयेज्ञानरूपेदृष्टिमादृश्यमानवस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबिता मोक्षेते यथा तटदुमाः
सरसि॥ प्रतिबिंबिताः ॥ १०॥ सगदिति॥ चैतन्यसंदमानरूप एवायं सर्गः सम्यक्ज्ञाने सति नश्यति॥
मिथ्याज्ञाने सति उदयमानोति॥ तथा तमसि दृश्यमानां रज्जौ सर्प भ्रम उदेति॥ रज्जुर्यथाज्ञानान्न
श्यति च तद्वदित्यर्थः ॥ ११॥ भोगेति॥ मिथ्याभूतो व्ययबंधो भोगवासनया दृढत्वे याति वासनशां

स्वज्ञानदृष्टोत्कारे समस्ता वस्तुजातयः ॥ इमास्ताः प्रतिबिंबिता सरसीव तटदुमाः ॥ १०॥

सर्गश्चित्पदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते ॥ उदेत्यसम्यग्दृष्टौ तुरज्जौ सर्प भ्रमो यथा ॥ ११॥

भोगभावनया याति बंधो दाढ्यं भवस्तुतः ॥ तयोपशांतया याति बंधो जगति तानवम् ॥ १२॥

मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः ॥ सुस्थिरा दस्थिराकारं सरंगा इव वारिधेः ॥ १३॥

यत्स्वयं सैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ॥ तेनेयमिंद्रजालं श्रीजगती प्रवितन्यते ॥ १४॥

त्याचबंधोपितानवंतनुतां तु छत्वं कार्यमाप्नोति ॥ ततस्मात्सत्याज्य इत्यर्थः ॥ १२॥ मन इति ॥ व्याप
कात्परमात्मनः सकाशात् ॥ अस्थिराकारं चंचलं मन उच्यते ॥ स्थिरा दस्थिरोत्पन्नो दृष्टोतः ॥ यथा स्थि
रादपि समुद्रादस्थिरा जम्भयः उत्पद्यंते तद्वदित्यर्थः ॥ १३॥ यत्स्वयमिति ॥ तदेतन्मनो यन्निरंतरं
संकल्पं करोति तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपमिंद्रजालमुत्पद्यते अतएव मनः संकल्पि
त संसार इत्यर्थः ॥ १४॥

६

आकाश इति ॥ हेरामय ईदृक् आत्मा सकथं जायते म्रियते वा ॥ कीदृशः आत्मा आकाशादपि
व्यापकः ॥ शुद्धो निर्लेपः ॥ स्वरूपो दुर्ज्ञेयः ॥ अव्ययोऽविनाशी शिवो मंगलरूपो न हि देशकालस्व
रूपपरिच्छेदरहितस्य जन्मनाशो संभवत इत्यर्थः ॥ २४॥ सर्वमिति ॥ ईदृदृश्यमानं सर्वजगः
त आदिमध्यांतवर्जितं भावाभावरहितं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति सा त्वासुरकी भव ॥ २५॥ वरमिति

आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः स्वरूपोऽव्ययः शिवः ॥ य आत्मा सकथं जायते म्रिय
तेथवा ॥ २४॥ सर्वमेकमिंद्रं शांतमादिमध्यांतवर्जितं ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सु
खी भव ॥ २५॥ वरं शरावहस्तस्य चांडाला गारवी धिषु ॥ मिशार्थं मरुतं राम उमो र्वहंत जीविते ॥ २६॥
न व्याधिर्न विषं नापत्तयान्यदपि भूतले ॥ दुःखाय स्वशरीरोत्थं मो र्वमेतद्यथानल ॥ २७॥
इति योगवाशिष्टसारे वैराग्यप्रकरणं प्रथमम् ॥ श्रीरस्तु ॥

हेरामहस्ते खर्वरं गृहीत्वा चांडाल गहेषु मिशार्थं मरुतं श्रेयः ॥ न तु आत्मज्ञानरहितं जीवितुमित्य
र्थः ॥ २६॥ तदेव विरलोति ॥ न व्याधिरिति ॥ व्याधिर्वातपित्तकफोत्थव्याधिषापरादयो
नराणां तथा दुःखादयिनो न भवेति ॥ यथा सहजं शरीरोत्थं देह भवेत्स्वत्वे आत्माज्ञानेन यथा
तथा विवेकज्ञानरहितो वहिर्मुखत्वेन नित्यः ॥ २७॥ इति वाशिष्टवेदिकायां प्रथमं प्रकरणं

७

यथेति॥ यथा स्वतः शुद्धेऽपि गगने मेघपटलं भूत्वा पुनर्नश्यति॥ तद्वद्वलणिसर्वजगदुत्पद्यते लीयते च ब्रह्मणो न किंचिदोषावहम्॥ १९॥ आदित्येति॥ येन सूर्य किरणः सूर्यादिभेदेन सातास्तस्यते किरणः सूर्यात्मिका एवेति यथा॥ तथा येन ब्रह्मा भिल्लं जगत्सातं तस्य तद्वलैव॥ एवं विध एव निर्विकल्प उक्तः॥ २०॥ तं चिति॥ यथा विचारितः पदस्तं तु मात्र एव तिर्यग्भूतं तं तु व्यतिरेकेण

यथा विशुद्ध आकाशे सहस्रेवाभ्रमंडलम्॥ भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहा खिलं जगत्॥ १९॥ आदित्या व्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः॥ आदित्या एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते॥ २०॥ तं तु मात्रो भवत्येव पटो यद्विचारितः॥ आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम्॥ २१॥ विश्वं वीची विलासोयं चित्सुधाब्धेरुदंचति॥ विलीयते च तत्रैव कथं मध्येन तन्मयः॥ २२॥

पटाभावात्॥ तथा विचारितं विश्वं ब्रह्मेव जगदाकारेण॥ ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः॥ २१॥ विश्वमिति॥ ब्रह्मरूपादमत समुद्राज्जगत्क्षणाः कलोलविलास उदेति तत्रैव लीयते चेत्कथं मध्येन तन्मयः स्यात्॥ यथा जलादुडुता लहरी लीयमाना जले लहरी दशायामपि जलात्मिका एव॥ २२॥

७

यथेति॥ जलादुडुताः केन लहरी हि मधुदुदाः जलाद्रिना न॥ तथा ब्रह्मणो निर्गतं विश्वं ततो भिन्नम् कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः॥ २३॥ आत्मन इति॥ ब्रह्मण एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते॥ तत्र दृष्टं तत्र यमाह॥ मृत्तिकायां घटो यथा॥ जले लहरी यथा॥ कनके सुवर्णे आभरणं यथा तद्वदात्मनो विश्वमात्मन्येवेति इत्यर्थः॥ २४॥ आत्मेति॥ ब्रह्मणोऽज्ञानात् विश्वं भासते॥ ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति यथा रज्ज्वज्ञानात्

यथानतो यतो भिन्नाः केनोर्मि हि मधुदुदाः॥ आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम्॥ २३॥ आत्मनो पितया विश्वमात्मन्येव लयं ब्रजेत्॥ मृदिकुम्भो जले वीचिः कनके कटुकं यथा॥ २४॥ आत्माऽज्ञानाज्जगद्भाति ह्यात्मज्ञाना निवर्तते॥ रज्जुज्ञानाद्विर्भाति तज्ज्ञानात् निवर्तते॥ २५॥ तस्यादृष्ट्यात्मतत्त्वस्य विस्मरत्येव स्थितिं गतम्॥ ज्ञानात्स्यादीराद्रामजगद्वज्जुभुजं भवत्॥ २६॥ स्वप्ने जागृत्य सङ्गोऽस्मत्तौ जागृत्य सङ्गः॥ मृतिर्जन्मन्य सङ्गो मृतौ जन्माप्यसन्मयम्॥ २७॥

द्विर्भाति रज्जुज्ञानात्सप्येनास्ति मनास्ति॥ २५॥ तस्येति॥ हे राम अदृश्यदुर्लभस्यात्मतत्त्वस्य विस्मरणेन जगत्स्थिरतां प्राप्ते जगत्ज्ञाना नास्ति यथा रज्जुज्ञानादुज्जंगो नास्ति॥ २६॥ स्वप्न इति॥ एवमित्युक्तम्॥ यथा स्वप्ने जाग्रदवस्थानास्येव स्मरणेन जागरणमपि मिथ्येव॥ मरणोऽत्यन्ति मिथ्या भूता॥ उत्पत्तौ मरणं तद्वत्॥ २७॥ श्रीमच्चिरानंदघनमूर्तिब्रह्मणे नमः॥ श्रीरस्तु॥

८

एवंसदृशसम्बन्धलक्षणं वा तत्तु पटादिकं किञ्चिन्नास्ति किंतु भ्रान्त्या सर्वमिदं भासते ॥ किंच ॥ सर्वमलभ्य
तात्तज्ज्ञानरूपाद्वल्लक्षणं एव नानाज्ञाननिर्भवति ॥ ब्रह्मसत्तैव विश्वसत्ता ॥ इतीकारात्तद्विरेकेण किञ्चि
न्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीवाशिष्ठसारे जगन्निष्ठ्या त्वे द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २१ ॥ ॥ इदानीं
जीवन्मुक्तिफलकं तत्त्वज्ञानं वर्णयति ॥ तत्त्वात्मबोध इति ॥ परमात्मसाक्षात्कारे यथात्मज्ञानमेवैकं

एवं न सन्नासदिति भ्रान्तिमात्रं विज्ञेयते ॥ अनुभूयत एवाशु किञ्चित्सर्वं भूतिः ॥ २८ ॥ ॥
॥ इति श्रीवाशिष्ठसारे द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २१ ॥ रामोजयति ॥ श्रीरस्तु ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ ॥
तत्त्वात्मबोध एवैकं सर्वाशा त एवावकः ॥ प्रोक्तः समाधि शब्देन न तु तस्मीमवस्थितिः ॥ १९ ॥
चिदाकारमिदं सर्वं जगदित्येव भावयेत् ॥ यस्मिंश्च तस्य पशंति स्थः स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ २० ॥

विषयतस्मात्पतणानां दाहकं भवति ॥ तदेव तस्मादाहकं ब्रह्मज्ञानं सधि शब्देनोच्यते ॥ न त्वेकानेमौ ने
नावश्यामात्रकं समाधि शब्दार्थः ॥ १९ ॥ चिरिति ॥ इदं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मरूपमेवेति भावयेत् ॥ इदं
शभावनायुतः उपशान्ते ब्रह्मण्यः स्थितः ॥ स एव सुखं जानाति ॥ यतो ब्रह्मकवचो ब्रह्मेकं कव
चं रक्षन् कृत्यस्य स तथा ॥ २० ॥ ॥ श्रीसीतारामौ जयतस्सर्वोत्कर्षेण ॥ ८

यथेति ॥ यथा वेतालोपेतः बालस्य मुखस्य सर्वदा दुःखो भवति ॥ तथा असन्निध्या भूतमेवैतज्जगद्भा
तबुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सन्मरणपर्यन्तं तानि दुःखा निददाति ॥ १९ ॥ ॥ अच्युत्पन्नस्येति ॥ तथा
सः यथा सुवर्णो अच्युत्पन्नमया वजीवं ॥ सुवर्णमजानतोऽपि नरस्य कनकनिर्मिते ककुब्जकुंडलोदो कट
काद्येव मेतदिति सत्यबुद्धिर्भवति ॥ न त्विदं हेमेति कदापि बुद्धिस्तद्ज्ञानाभावादेवेति ॥ १९ ॥ ॥ तथेति ॥ त

यथा बालस्य वेतालो मृत्युपर्यन्तं दुःखदः ॥ असदेव सदाकारं तथा मृतमतेर्जगत् ॥ १९ ॥ ॥
अच्युत्पन्नस्य पुंसश्च कानके कटके यथा ॥ कटकलव्धिरैवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ १९ ॥ ॥
तथा सस्य पुरागारनगनागेन्द्रगोचरा ॥ इदं दृश्यं दगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदक ॥ १९ ॥ ॥
असस्य दुःखो घमयं सत्यानंदमयं जगत् ॥ अधं भुवनमंधस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ॥ १९ ॥ ॥

था असस्य पुंसो नगरगृहरसपर्वतसर्पादिविषया बुद्धयो दृश्यं भूता एव सत्या एव बुद्धिः ॥ परंतु विक
रात्मकं सर्वं नाम धेयं मात्रमर्थाभावात् ॥ अधिष्ठानं परमार्थं भूतं दृक् पञ्चदशो ब्रह्मेव सत्यमिति बु
द्धिः कदापि नोदेति ॥ ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ असस्येति ॥ सर्वोक्तमेव विषय इति ॥ तत्त्वमजान
तो विश्वं दुःखसमूहं रूपमेव तत्त्वज्ञस्य परमानंदरूपं एव तत्तत्तदृष्टोतः नेत्रहीनस्य जगदंधं तत्स
॥ हितस्य तु प्रकाशमेवेति ॥ १९ ॥ ॥

५

यत्ने॥ ज्ञात्येति॥ यथा रज्जौ सर्पभ्रमान्तरं रज्जुज्ञाने जातेऽपि सर्पस्य भ्रमवत्तत् एव॥ एवं ब्रह्मज्ञानेन नाशितमखिलं मोहाद्यात्मनि मोहाकार्यं कामक्रोधलोभादिकं न मुच्यते॥ ७॥ स्फटिकमिति॥ एवेतर्हि ब्रह्मसस्यापि कर्मवन्धः प्रसक्त इवेत्यत आह॥ यथा निर्मलः स्फटिको जपाकुसुमादीनां प्रतिबिंबे पिरंजनं न याति रक्तो न भवति॥ तद्वत्ज्ञानी कर्म कुर्वन् ॥ ८॥ श्रमो मानोपि कर्मणान बाध्यते॥ ८॥ अंतरिति॥ बहिरिन्द्रिये विषयग्रहणं कुर्वन् पि ज्ञानी अं

ज्ञात्वा सर्वं च सर्वोत्थं यथा कर्म न मुच्यते॥ विध्वस्ता खितमोहोपि मोहाकार्यं तथात्मनि॥ ७॥ स्फटिकः प्रतिबिंबेन यथानायाति रंजनम्॥ तत्तत्कर्मफलेन तत्तथा नायाति रंजनम्॥ ८॥ अंतर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्मुखं तिष्ठति परोपि सेन॥ परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालु रिव लक्ष्यते॥ ९॥ अद्वैतस्थे र्यमायाते चित्ते च प्रशमं गते॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति पश्यन्ति सप्तवज्जगत्॥ १०॥ अथैवमरणं वास्तुकल्पं तन्निचयेन वा॥ तस्य कलंकं नाप्नोति हेमपंकजं तं यथा॥ ११॥

तर्मुखतया आत्मस्थया तिष्ठन् निद्रायुक्त इव लक्ष्यते॥ यतः संसारता पादश्रोतोपि निवृत्तः॥ ९॥ अद्वैत इति॥ चित्ते शान्तिं गते सति अत एव ब्रह्मणि स्थिरतामागते॥ विद्यो गिनो जगत्सप्तवत् पश्यन्तः संतः कर्म कुर्वन्ति॥ ब्रह्मज्ञाने जाते साक्षात्कारात्सुते पिकर्मसम्बन्धो नास्तीति भावः॥ १०॥ अथैवेति॥ अथैवमरणमस्तुकल्पं तन्निचयेन वा तथापि ज्ञानी बंधुनाप्नोति यथा सुवर्णं कर्दमे क्षिप्तं॥ मपि कलङ्कनाप्नोति तद्वत्॥ ११॥

५

तनुमिति॥ ज्ञानी धीरः पुरुषः॥ काश्यां देहं त्यजतु चांडालागारे पिवा॥ तथापि सुकृत् एव॥ यतो ज्ञानप्राप्तिमये एव विगतमानो भिन्नलिङ्गो जातस्तथापि सुकृत् इत्यर्थः॥ १२॥ गोः पदमिति॥ नेराख्येनालंकृता शोभिता आकृतिर्यस्य तस्य वितरक्ष्मस्य पृथिवी गोः पदप्राये भवति॥ मेरुस्तम्भप्रायः॥ नभोमुद्रिका वच्छिन्ना काशप्रायम्॥ मेरुस्तम्भप्रायः॥ त्रिभुवनं त्रणप्रायम्॥ किं वदुना सर्वथा

तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपस्य गृहे पवा॥ ज्ञानसम्प्राप्तिमये सुको सौ विगताशयः॥ १२॥ गोष्वदे पृथिवी मेरुः स्यात्पुनराकाशमुद्रिका॥ त ए त्रिभुवनं रामनेराख्यालंकृता कृतेः॥ १३॥ अंतःशून्यो वहिःशून्यः शून्यकुं भइवा एवे॥ अंतःपूर्णो वहिःपूर्णः कुं भइवा एवे॥ १४॥ ईशितानी शितौ नस्तौ यस्या तव सुदृष्टेः॥ सुप्त इव यश्चरति समुक्त इति कथ्यते॥ १५॥

वितरक्ष्माश्रेयानित्यर्थः॥ १३॥ अंतरिति॥ ज्ञानी धीरो तर्वाहिरिति शून्यप्रायः शून्यकुं भवतः॥ द्वितीयाभावादित्यर्थः॥ अंतर्वाहिः पूर्णोऽप्यर्णवेजलपूर्णकुं भस्तद्वदात्मने व सर्वत्र पूर्णत्वादित्यर्थः॥ १४॥ ईशितेति॥ यस्य पुंसः पदार्थदर्शनेषु अयमेव दृष्टो यमनिष्ठ इति न भवति अत एव सुप्त इव प्रवर्तते सुप्तस्य यथा अभिलाषानभिलाषाभावस्तथा यस्य प्रियो भावः समुक्त एवेत्यर्थः॥ १५॥

१०

निर्गंधि रिति ॥ जीवन्मुक्त ईदृशो भवति निर्गंधिर्गति ताहंकारो गत संदेहः स्वभावतः अनिर्वाणोपि
वित्रदीपश्च शोतं न स्थितः ॥ १६ ॥ अहंकारेति ॥ जीवन्मुक्तः यो हंकारो त्यक्त्वा न वासनां लीलयेवाना
यासेन त्यक्त्वा ध्येयमपि सत्यं स्वस्वरूपं भूतं स्तिष्ठति ॥ १७ ॥ इति ॥ स पुमानिह लोके परलो
के मंगलत्वं कल्याणं मोक्षमवाप्नोति सः कः यः सहृदयं धर्मिव इत्येव जति ॥ यश्च स पार्थिव

निर्गंधिः शांत संदेहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः ॥ अनिर्वाणोपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥ १६ ॥
अहंकारमयी त्यक्त्वा वासनां लीलयेव यः ॥ तिष्ठति ध्येयसंयोगी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ १७ ॥
इरेभुंचति वंधुमंधमिव यः संगं दुर्जगादिव त्रासं यो विदधाति ॥ वेत्ति सदृशं रोगं च भोगं च यः
स्त्रेणैव स्तणवद्दणं प्रकुरुते मित्रेषु मित्रेषु पितृणां तं यस्य समं स मंगलमिहामुत्रापि मर्त्ये श्रु
ते ॥ १८ ॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वं दृश्यं प्रशंतधीः ॥ यो मसौ मयतरो व्यक्तः समुक्तः परमेश्वरः ॥ १९ ॥

ज्जनसंगं तस्य तियश्च रोगं च भोगं च तुल्यं जानाति यश्च स्त्रीसमूहे कुत्सितं तणवज्जुगुप्सो ब्रूते
यस्य चित्तं शत्रौ मित्रे च समं ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ हृदयादिति ॥ यो दृश्यं प्रपंचं ॥
मनसः ० सकाशात् इत्येव आकाशावत् निर्मलतरः स न व्यग्रो भवति ॥ परमेश्वरस्तुल्य
वन्मुक्त एव ॥ १९ ॥ ॥ स्वस्ति श्रीमद्रामचंद्रसुभगमंगलद्विपदपदं जनखकेसरेभ्यो नमः ॥

१०

॥ ३ ॥

सर्वेति ॥ एवंविधो योगी ब्रह्मलोकं कीकृतचित्तो यस्तिष्ठति स परमेश्वर एव नान्यः ॥ कीदृशः ॥ सर्वातीतं ब्र
ह्मपदमेवावलंबते ॥ आश्रयति ॥ तथा पुण्ये दुवत् शिशिरः शांतल आशयश्चित्तं यस्य ॥ ब्रह्मेति य
च्चित्तेन ब्रह्मपतिपादकानां मुपनिषदां तत्त्वं भावयन् रूषविषादरहितो भवति स एव संसारे दुःखर
हितो भवति ॥ अन्यः सर्वो दुःखवानेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा पर्वतमिति ॥ यथा दावाग्निना तप्तं दग्धं पर्व

सर्वातीतपदालम्बी पुण्ये दुवत् शिशिराशयः ॥ यस्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः ॥ ३ ॥ ॥
ब्रह्मोपनिषदां तत्त्वं भावयन् यो न रात्मना ॥ नो द्वे गीनचतुष्टात्मा संसारेनावसीदति ॥ ४ ॥ ॥
यथा पर्वतमादीप्तं नाशयंति मृगादिनाः ॥ तद्वद्विदो दोषाणां अयं तिकदाचन ॥ ५ ॥ ॥
असंतश्च संतोपिकोपयन्ति परस्परम् ॥ निजं कर्मशुणो दारं परिपाकं परीक्षितुम् ॥ ६ ॥ ॥

ते मृगाः यस्मिन्नेन सेवेते तद्वत्कामक्रोधादयो दोषा ब्रह्मज्ञं कदापि नाशयन्ति ॥ ५ ॥ असंत इति ॥ संतो
पि असंतश्च परस्परं कोपयन्ति असन्तः कोपाशक्त्या परं क्रोधयन्ति ॥ संतस्त्वनः शीतला अपि तदा च
रति ॥ यथा परः क्रुध्यति ॥ तद्विषयमाचरति तत्राह ॥ निजमिति ॥ परिपाकं भूतं फलीभूतं निजक
र्म परीक्षितुं अयमर्थः ॥ कोपितेन रेयथा असंतो वध्यते ॥ तथा अस्माकं वंधो भवति ॥ स्वकर्म
परीक्षार्थं तेषां तु वंधो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीमज्जानकी चित्तानन्दकन्दाय नमः ॥

तस्मादिति ॥ तस्मान्मन एवोद्धासमात्रेण बंधभावं प्राप्ते ॥ यतो यस्यैव देहसमयत्प्रशमणं स एव मोक्षः ॥
॥२५॥ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे व्याख्याने मुक्तिलक्षणं तृतीयप्रकरणम् ॥ ३॥ एष इत्यादि
नेरानीमनो लयं वर्णयति ॥ स्वयमेवास्मान्नाश्र्वं डिता यौ चेतसा अतः करणं स एवात्मनो मनः संज्ञ
कं भूत्वा स्वयमितस्ततो धावति नानाविधमिष्टानिष्टसंकल्पान् तस्मात्संकल्पत्याग एव श्रेयानि

तस्मादुद्धासमात्रेण मनसो बंधतां गतम् ॥ मनः प्रशमने राममोक्ष एवावशिष्यते ॥२५॥ ॥

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे जीवमुक्तिलक्षणं तृतीयप्रकरणम् ॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

एषः स्वभावाभिमतं स्वतः संकल्प्य धावति ॥ चेतसा स्वयमस्मान् सैवेह मन आत्मनः ॥१॥

एतस्मात्सर्वगादेव सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥ विभागकल्पनाशक्तिर्लहरी बोधितो भवति ॥२॥

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव शाम्यति ॥ येनैव जायते तेनैव द्विज्वालेव वायुना ॥३॥ ॥

त्यर्थः ॥१॥ एतस्मादिति ॥ सर्वव्यापिनो जगदुक्तीडावतो खिलसामध्यात् ॥ महाभागादेतस्मात्प
रमेश्वरात् ॥ विश्वविभागरचनाशक्तिरुत्थिता ॥ यथा जलात्कलोल उदेति तद्वदित्यर्थः ॥२॥
अत इति ॥ अतः संकल्पसिद्धेयं यतो यदस्तु येन निमित्तेन उत्पद्यते तेनैव तन्मन्यतीति ॥ दृष्टोतः
वद्विज्वालादी यथा वद्विज्वाला वायुनोत्पद्यते तेनैव शाम्यति अतो हेतो रियं संसारपरंपरा संक
ल्पेनैव सिद्धा संकल्पेनैव नश्यति ॥ घनविषयसंकल्पाज्जातो ब्रह्मविषयसंकल्पान् नश्यतीत्यर्थः ॥३॥

मन इति ॥ अमुना संकल्पेनैव अभ्युदितं मनः मना कस्वल्ममप्यनवेक्षणत् ॥ अविचारादुदितं अ
तएव स्वत एव स्वप्ने मरणकारं यथा स्वप्ने स्वप्नमरणं यथा एवं मनोपित देव प्रेक्ष्यमाणं स तन्ना
स्ति ॥ यथा स्वप्नमरणम् ॥४॥ असम्यगिति ॥ अनात्मनि देहादी यदात्मभावं आत्मत्वबुद्धिः
तदा असम्यग्दर्शनं मिथ्या त्मज्ञानं अवस्तुभूते संसारे यावत्तु बुद्धिः हेराघवतमनो जा

मनो मुने वाभ्युदितं मनागेवानवेक्षणत् ॥ स्वप्ने मरणकारं प्रेक्षमाणं न विद्यते ॥४॥

असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावनम् ॥ यदवस्तुनिवस्तुत्वे तन्मनो विद्विषा घव ॥ ५॥

अये सोऽस्मिन्नेतावन्मात्रकं मनः ॥ तदभावनमात्रेण विचारेण विलीयते ॥ ६॥

उपादेयानुपतनं हेयैकांतविसर्जनम् ॥ यदेतन्मनसोरूपं न दं धं विद्विनेतरत् ॥ ७॥

नीहि ॥ ५॥ अयमिति ॥ आत्मानं देह रूपो यः ॥ सोऽहं ॥ इदं भावादिकं ममेत्येतावन्निष्ठा भूतज्ञा
नात्मकं मनश्च सर्वं नास्ति ॥ एतावद्विचारमात्रेण विलीयते ॥ ६॥ उपादेयेति ॥ उपादेय
स्य विषया देयं दुपतनं मनुसरणं ग्रहणमिति यावत् ॥ हेयस्य सप्या देयं विसर्जनं त्या
गः तन्मनोऽप्येदं ग्राह्यं इदं तेत्येतावत्ज्ञानात्मकं मनस्तदेव बंधरूपमवैहि ॥ ७॥ श्री ॥

मनइति॥ संसारस्यकारकं मन एव अत एव मनः परुषः॥ मनस्त्यक्तदेवकृतमिति तेयं निर्वासनेन
मनसाशरीरकृतं न लगति॥ मनोनिबंधत्वात्पापपुण्ययोरित्यर्थः॥ ८॥ चित्तमिति॥ पदार्थानोका
रणीभूतं चित्तमेव॥ चित्ते विद्यमाने जगतां त्रयं विद्यत एव॥ निर्वासने मनसि जगन्नास्त्येव॥ तस्मा
न्मनस एव प्रयत्नेन विद्विस्ता कर्तव्या॥ ९॥ रामेति॥ हिरामवासनायां सत्यां बंधः॥ निर्वासने म

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः स्मृतः॥ मनः कृतं कृतं लेहेन शरीरकृतं कृतम्॥ ८॥

चित्ते कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगच्चयम्॥ तस्मिन्स्त्रीणे जगत्स्त्रीणं तच्चिदित्येव प्रयत्नतः॥

रामवासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः॥ तस्मान्निर्वासनीभावमाह राशुविवेकतः॥ १०॥

यथा भ्रूतेखाशशिनं सुधालेपं मक्षीयथा॥ इष्यत्येवमेवोत्तरं समाशापिशचिका॥ ११॥

अंतर्मुखतया सर्वं विद्वद्भो त्रिजगच्चयम्॥ जुक्तो तन्निवर्तते रामचित्तादिभिर्भ्रमः॥ १२॥

न सिमोक्षः॥ तस्माद्विवेकेन मनसि वासनानां नाशं कुरु॥ १०॥ यथेति॥ तस्मात्पापेव वासनारूप
त्वात्तावन्निंदति॥ हे राम आशासु पिणी पिशाचिका राक्षसी न रंजीवुं दूषयति संसारं नयति निर्म
लदूषणो दृष्टान्तद्वयम्॥ यथा॥ अभ्रलेखा चन्द्रं मलीनयति॥ मक्षीयथा सौधम्॥ ११॥ अन्त
रिति॥ संसारादिप्रियाणि प्रत्याह॥ त्रैलोक्यरूपं तं एतन्नामो जुक्तो न रस्य चित्तादिः सर्वभ्रमः
॥ स्वयमेव निवर्तते॥ न तत्र रथायोगात्सज्जते इति श्रुतेः॥ १२॥

समाधिमिति॥ यश्चित्तेन त्यक्ततस्मिन्॥ स ध्यानं करोति संसारकर्मणि वा मा करोति॥ सर्वथा तत्तमाश्रयत्वात्
मुक्त एव॥ सर्वथा तस्मात्पापे मुक्तिरित्यर्थः॥ २०॥ अनात्मनीति॥ देहादात्मबुद्धिर्बाधस्तत्रयानात्म
बुद्धिः स एव मोक्षः॥ वस्तुतः आत्मनो बंधमोक्षाभाव एव॥ नित्यमुक्तत्वाद्दीर्घतीयव्रत्तत्वादित्यर्थः॥
२१॥ दृश्यमिति॥ कालत्रये पि भ्रममंतरादृश्यं नास्त्येवेति ज्ञानेन मनसः सकाशात्तदृश्यनिराक

समाधिमथ कर्माणि माकरोतु करोति वा॥ हृदयेनास्तसर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः॥ २०॥

अनात्मन्यात्मधीर्वंधस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते॥ बंधमोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः॥ २१॥

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम्॥ संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाण निर्वृतिः॥ २२॥

न मोक्षो न भसः पृष्ठे पाताले न च भूतले॥ सर्वाशा संक्षये चेतःस्थो मोक्ष इतीक्षते॥ २३॥

अनेत विद्वानने निर्विकल्पेकरूपिणि॥ स्थिते द्वितीयस्याभावात्को बंधः कश्चमुच्यते॥ २४॥

रणं जातं तदामोक्षसुखमेवेति ज्ञेयम्॥ २२॥ न मोक्ष इति॥ मोक्षो नाम कश्चित्पदार्थ आकाशो तेव पा
ताले वा किं बहुना स्वभावाद्भवहितदेशवर्तीनास्ति॥ किंतु सर्वपदार्थविषयकतस्मान्नाशो सति या चि
तशान्तिः॥ स एव मोक्ष इत्यर्थः॥ २३॥ अनेत इति॥ चित्तानंदैकरूपिणि अविनाशिनि विकल्पातीते ब्रह्म
ण्यप्यपके सति॥ को वानामबंधः कश्च मोक्षो द्वितीयाभावादित्यर्थः॥ २४॥ ॥ श्रीजयति॥ ॥

यदेति॥चित्तनाशोपायमुपदिशति॥यदाग्रेयोपादेयंपदार्थान्मिथ्याभूतान्ज्ञात्वाकिंचि
न्नस्मर्यते॥तदास्यतएवचित्तंविलीयते॥१३॥घोरमिति॥जाग्रदवस्थायांतुचित्तंघोरंपर
मदुःसहंस्वप्नावस्थायांमूढंतिष्ठति॥सुषुप्तवस्थायांशांतंतिष्ठति॥तुरीयावस्थायांन
श्यति॥तेदंति॥तुरीयंभावनीयं॥१४॥विलाप्येति॥यथाजलेवर्तमानंरजःकतकफलंवि

यसनभाव्यतेकिंचिदेयोपादेयरूपवित्॥स्थितयेसफलेत्यक्तातदाचित्तंनजायते॥१३॥
घोरंजाग्रन्मयंचित्तंमूढंस्वप्नेवस्थितम्॥शांतंसुषुप्तिभावस्थंत्रिभिर्हीनंमतेभवेत्॥
विलाप्यपंककतकरजोसुविलयेयथा॥यथात्मनितथाविद्धिविलाप्यविलयेमनु॥
चित्तंजानीहिंसंसारंबंधश्चित्तमुदाहृतम्॥पादपःपवनेनेवदेहश्चित्तेनचाल्यते॥१६॥

लाप्यपंकाभावंनयति॥जलेचक्षुर्दं करोति तथामनोपिआत्मनिविलाप्यविलयेनाशन
येत्॥आत्मानंशुद्धंकुर्यात्॥१५॥चित्तमिति॥हेराम॥संसारंचित्तमेवजानीहिचि
त्तमेवबंधःदेहोपिचित्तेनैवन्नमते॥यथावक्षोवायुनावायोरभावेस्थिरोवक्षोयथा
॥१६॥

१३

हस्तमिति॥ ध्यानवार्तादीन् सर्वावयवान् स्थिरीकृत्यैकोते समुपविश्य प्रथमे मनोजयं कुर्व्यात्॥ मु-
क्तिसाधनानां मनोजयस्य प्राधान्यत्वादित्यर्थः॥ १७॥ चित्तमिति॥ यः पुनर्ध्यानवार्तामेव वदन् स्व-
तेजं प्रवर्तमानं शीलं एकचित्तं जेतुं शक्नोति॥ समुद्रो न लज्जते कथंचित्तं जये असमर्थो ध्यान-

हस्तं हस्तेन समीप्य दत्तेर्दत्तांश्च पीडयन्॥ अंगान्वर्गैः समाक्रम्य जयेत्तरोस्वकं मनः॥ १८॥
चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातेऽवर्त्तयः॥ ध्यानवार्तां वदन् मूढः सकललोके न लज्जते॥ १९॥
एक एव मनो देवो ज्ञेयः सर्वार्थसिद्धिः॥ अनेन विफलः क्लेशः सर्वेषां तज्जयं विना॥ २०॥
अनुद्देगः श्रियो मूलमनुद्देगात् प्रवर्त्तते॥ जेतोर्मनोजयादन्यत्रैलोक्यविजयस्तत्परा॥ २१॥

वार्तां वदन् मूढ इत्यर्थः॥ १८॥ एक इति मनो लक्षणो देव एक एव विजितः सर्वार्थसिद्धिरो भ-
वति॥ यतस्तस्मान् मनसो जयं विना साधनानां तत्त्वैशो व्यर्थ एवेत्यर्थः॥ १९॥ अनुद्देग इति
इष्टे वस्तुनि अप्राप्ते यत्रोद्देगाभावः स एव मोक्षकारणं अन्यतः अत एव मनोजयं विना अ-
न्यपदार्थजये प्रयत्नो मिथ्येत्यर्थः॥ २०॥ श्रीमद्भुवुकुलोत्तंसायरघुनाथाय नमः

१३

चिदिति॥ ब्रह्मभावे गतस्य जरामरणरहितस्य ज्ञानिनो यः परमानन्दो भवेत्॥ तस्योपमानास्तिस्र
ते नैव उपमितो ज्ञेयः॥ नाब्रह्मज्ञेनेत्यर्थः॥ २५॥ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारविवरणे च
तुर्थप्रकरणम्॥ ४॥ ॥ इदानीं वासनोपशमः कथ्यते॥ रामेति॥ हे राम अहंक इति ई

विमात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमित्योरचेतसः॥ यो भवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते॥ २५॥
॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे मनो लयेनामचतुर्थप्रकरणम्॥ ४॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥
रामस्वात्मविचारो यं को हंस्यामिति रूपकः॥ चित्तदुर्द्धमबीजस्य रहने रहनः स्मृतः॥ १॥
विचारदर्पणो लभ्यो धियं धैर्यं पुरंगताम्॥ आधयो न विलुं पतिवाता श्वित्रतौ ले इव॥ २॥

दृशो यः स्वात् विचार एव चित्तलक्षणस्य दुष्टदुमस्य दुःखप्रापकश्च यस्य यद्बीजं वासनात्मकं तस्य
दाहार्थं वैश्वानरो ज्ञेयः॥ आत्मविचारं विना संसारवासनानक्षीयत इत्यर्थः॥ १॥ विचारेति॥ आ
धयो मानसी पीडा विचारलक्षणे कुरेल्लभ्यो मनस्वधैर्यं भारं प्राप्नोष्विना बाधने॥ तत्र
दृष्टान्तः॥ यथा आलेखे वर्तमानं लतां वातान् बाधने॥ २॥ ॥ श्रीभारती जयति॥

विचार इति॥ ब्रह्मविद्यायां यो विचारस्तमेव ज्ञाने बुधा जानन्ति॥ ज्ञेयं ब्रह्मज्ञानमध्ये एवास्ति य
यथा दुग्धमध्ये माधुर्यमस्ति तद्वत्॥ ३॥ विचारेणेति॥ आत्मविचारेण परिज्ञातः स्वस्य ब्रह्मणो
भावः सत्ता येन ईदृशस्य अतएव उदितात्मनः॥ प्रकाशी भूत ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मादयोऽपि
देवा अनुकंप्या भवन्ति॥ कस्माद्ब्रह्मज्ञत्वात्॥ ४॥ किमिति॥ किमिदं विश्वं किमहं च क इति

विचारो ध्यातुविद्यानां ज्ञानं तत्त्वविदो विदुः॥ ज्ञेयं तस्यांतरे चास्ति माधुर्यं यस्य सोऽयथा॥ ३॥
विचारेण परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः॥ अनुकंप्या भवन्तीह ब्रह्मविष्णुशिवादयः॥ ४॥
किमिदं विश्वमखिलं किंस्यामहमिति स्वयं॥ विचारनिरतस्येदं सदेव भवेज्जगत्॥ ५॥ ॥
यस्य मोक्षं क्षयं याते सर्वं ब्रह्मेति भावनात्॥ नोदेति वासना तस्य प्राप्तिरस्योपमिति रसौ॥ ६॥
वासनासंपरित्यागश्चित्तं गच्छत्यचित्तताम्॥ प्राणस्य निरोधाच्च यथेष्टसितथा कुरु॥ ७॥

निरन्तरविचारशीलस्य पुंस एतज्जगत् असदेव भवेत् तत्र भासत असत्त्वादित्यर्थः॥ ५॥ य
स्येति॥ यस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थावगमान्मुदत्वं क्षीणं तस्य पुनर्वसिना नोदेति॥ यथा
मरौ निजले देशे विदुषो जलमतिर्न वेति॥ ६॥ वासनेति॥ प्राणस्य निरोधाद्वासनानाशः वा
सनानाशाच्च चित्तं स्वभावं प्राप्नोति॥ ब्रह्मेव भवेतीत्यर्थः॥ पश्चात्चित्ते क्षीणे सतियथेष्टसितथा कुरु

साधुसंगेति॥ हे सन्मते विचारवतिबुद्धे॥ साधुसङ्गमा ब्रह्मविद्याशास्त्रपरायणेयदिभवति॥ तर्हि
कतिपयेरेवदिने ब्रह्मनिष्ठां बुद्धिं प्राप्नोषि॥ न मासाद्यप्येष्टा॥ ८॥ सति॥ सत्संगव्यवहारित्वा
द्रव्यभावनवर्जनात्॥ सत्पुरुषसंगत्या संसारचिन्ता निवर्तते॥ शरीरस्य नश्वरत्वभावनाच्च
वासस्थये साधनत्रयमित्यर्थः॥ ९॥ दृढेति॥ दृढस्य भावस्य ब्रह्मरूपस्यासंधानात् सर्वं अपि

साधुसंगमसंख्यापरोभवसिसन्मते॥ तदिनेरेव नो मासैः प्राप्नोषी मां पराधियम्॥ ८॥
सत्संगव्यवहारित्वा द्रव्यभावनवर्जनात्॥ शरीरनाशदर्शित्वादासनानप्रवर्तते॥ ९॥
दृढभावाउसंधानाविमूढापिराघव॥ विषयं त्यक्तताममृतं विषतामपि॥ १०॥
सत्यभावेन दृष्टोयं देहो भवत्यलम्॥ दृष्टस्वसत्यभावेन तोयाति देहकः॥ ११॥
सुखतल्यगोयेन स्वप्ने हेन रिक्रान्॥ परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते कसां प्रतम्॥ १२॥

विषपरिणामः स्वदेहादिषतुल्यसंसारंडः खं विषतां विषवत्ततां नयति॥ १०॥ सत्येति॥
सत्यत्वेन दृष्टोयं देहः अलमत्यर्थं देहो भवति॥ देह उपचये अस्य धातोः प्रयोगः॥ उपचयंक
रोति॥ देह परंपराकरः संसारप्रापको भवतीत्यर्थः॥ स एव देहः असत्यत्वेन दृष्टः स नश्य
तां याति॥ न मासते मोक्षं ददाति॥ ११॥ सुखेति॥ सतो देहस्यासत्यत्वे दृष्टोतः हे राम त्वेसु
भावस्थायी शय्यायां वर्तमानो येन देहेन देशं तान् भ्रमसि स देहो जाग्रदवस्थायां कयाति
स्वप्नवदविद्याशयामसत्य एव देहादिर्भासत इत्यर्थः॥ १२॥

तज्जये साधनान्याह॥ सत्सङ्ग इति॥ मनसोजये चत्वार उपयाः॥ एकः सतो सङ्गः॥ तस्मात्त्यागश्च॥ ब्रह्म
विद्यायाः वेदान्तशास्त्रस्य च विचारः॥ प्राणायामश्चेति॥ श्रुतः चतुरोपया न कुर्वतोऽत्यकालेन
मनसोजयो भवति॥ २१॥ मनसोजयस्य फलमाह॥ एतं इति॥ जिते मनसि सर्वसुधारसैः पूर्ण
भवति॥ तत्र दृष्टोतः॥ उपानत्सहितचरणस्य यथा सर्वाभ्रमिष्वम्भारितेव भाति तद्वत्॥ २२॥

सत्सङ्गो वासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणम्॥ प्राणस्य निरोधश्चेत्प्रायश्चित्तसोजये २१
एतं मनसि सम्पूर्णं जगत्सर्वसुधाद्रवेः॥ उपान दृढपादस्य ननु चम्भारितेव भ्रुः॥ २३॥
नाहं ब्रह्मेति सङ्कल्प्यात्सुदृढं वध्यते मनः॥ सर्वं ब्रह्मेति संकल्प्यात्सुदृढं मुच्यते मनः॥ २४॥
चित्तेत्यक्तेलयेयाति द्वैतमेकं च सर्वतः॥ शिष्यते तु परंपरं शांतं नित्यमनामयम्॥ २५॥

नाहमिति॥ अहं संसारीति भावनायां मनसो बंधः॥ अहं ब्रह्मेति भावनायां मनसो मुक्तिरित्यर्थः॥
२३॥ चित्त इति॥ मनसि जिते सति संसारो न भासते॥ एकं सजातीयं विजातीयं स्वगतं भेदरहितं
अविनाशियापकं पूर्णं ब्रह्मेव सर्वतो भाति॥ २४॥ ॥ सच्चिदानन्दघनबोधात्मने नमः॥

१६

इदानीं मननं निरूपयति ॥ श्रुद्धति ॥ अहमि मंदेहं अन्यशरीरवत्पश्यामि ॥ देहो हं न भवामीति भा
सत इत्यर्थः ॥ किं भूतो हं शुद्धो गुणतीतः निरंजनो मायातीतः ॥ अनन्तः शाश्वतः ॥ बोधो हं ज्ञानरूपः
प्रकृतेर्मायायाः परो न्योपि आभासिकदेहसंवेधाच्चैष्टमानः व्यापारं कुर्वन् लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥
एतदिति ॥ यत एते मनोबुद्धीद्वयादयः सर्वे भावाः असंतो विद्यमानाः संतो वधानमन्तरेण

शुद्धो निरंजनो न तो बोधो हं प्रकृतेः परः ॥ चैष्टमान इमे देहं पश्याम्यन्यच्छरीरवत् ॥ १ ॥
एते हि चिद्विलासान्ता मनोबुद्धीद्वयादयः ॥ अनन्तः सर्व एवाहो अवधानं विना स्थितः ॥ २ ॥
आपद्यचलचित्तोऽस्मि जगन्निबन्धसंपदि ॥ भावाभावविहीनोऽस्मितेन जीवाम्यनामयम् ॥ ३ ॥

स्थिताभासोऽस्मीदृशः चिद्विलासान्ताः ॥ चिद्विलासो ब्रह्मा नु भव एवान्तो नाशो येषामिति ॥ ब्र
ह्मसाक्षात्कारेण भासंत इत्यर्थः ॥ २ ॥ आपदिति ॥ यतो ह मापदि दुःखापत्तौ अचलचि
तः स्थिरमनाऽस्मि ॥ संपदशायोजगन्निबन्धविश्वोपकारकोऽस्मि ॥ भावाभावोऽयं यत्परहि
तोऽस्मितेन कारणेन हर्षविषादराहित्यमनामयं निर्दुःखं यथा तथा जीवामि ॥ ३ ॥ ॥ ॥

१६

मेध

निरीह इति ॥ ईदृशो ह मस्मीदृशो निरीहः ॥ ईहा संसारिकी चेष्टा तदहितः ॥ शान्तः स्थिरमनाः ॥ अरू
पः रूपग्रहणमन्येषामुपलक्षणम् ॥ रूपरसस्पर्शशब्देष्वनासक्तः ॥ अतएव चिरायुरविनाशी ॥
अचलः चंचल्यहीनः एवंविधः स्थितोऽस्मि ॥ ४ ॥ अधुना मया सम्यक् समीचीनं विज्ञातम् ॥ किंपे
च भूतानि पृथिव्यादीनि चिदेव ब्रह्मेव भुवनत्रये च भूतकार्यमपि चिदेवाहमपि चिदेव सर्वं स्व

निरीहोऽस्मि निराशोऽस्मि खल्वस्त्वहोऽस्मि निःस्पृहः ॥ शान्तोऽस्मि ह मरूपोऽस्मि चिरायुरवतस्थितिः ॥ ४ ॥
चिदेव पंचभूतानि चिदेव भुवनत्रयम् ॥ विज्ञातमधुना सम्यगहमेव चिदेव हि ॥ ५ ॥ ॥ ॥
सर्वातीतः सर्वगम्यः खमिवायमहं स्थितः ॥ यत्तदस्मिते देवास्मि वक्तुं शक्नोमि नेतरत् ॥ ६ ॥

त्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ ५ ॥ सर्वेति अये पत्यक्षो हं सर्वातीतः ॥ सर्वं भासमानं जगत्तस्मादतीतः ॥ संसाररू
पोर्नेह ॥ अतएव सर्वं ज्ञेयं व्यापकः ॥ खं वियदिव स्थितः ॥ वास्तवं तद्रूपं यत्तदस्मिते देवास्मि
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति भगवद्वचनान्तरं न ब्रह्मतदहमस्मि ॥ इतरत्
तोऽधिकं वक्तुं न शक्नोमि ॥ ६ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते रघुनाथाय शोभायाः पतये नमः ॥ ॥

मयीति॥ इदमाश्रय्यं कियत्॥ अनन्तचिदं भोधौ अपारज्ञानसमुद्रमयि जीववीचयो जीवलक्षणः
मयः समुल्लसति॥ उत्पद्यन्ते तत्रैव लीयन्ते स्वभावतः॥ वीचीना निव जीवानां स्वभावो अयमित्यर्थः
॥७॥ मयीति॥ अनन्तचिदं भोधौ अनन्तज्ञानसमुद्रमयि आत्मनि विश्ववीच्यादिकल्पना संसाररू
पलहरीकल्पना॥ उदेतु अथवा स्तनाशमायातु॥ विश्वरूपो मरणमुदयेवामे मनरदिना वाक्ष्यो

मय्यनन्तचिदं भोधौ आश्रय्यं जीववीचयः॥ समुल्लसति खल्वेति प्रविशति स्वभावतः॥ ७॥
मय्यनन्तचिदं भोधौ विश्ववीच्यादिकल्पना॥ उदेतु वास्तमायातु न मे रदिर्न च क्षयः॥ ८॥
अदज्ञानोदितं विश्वं मय्येव लयमागतम्॥ अपरोक्षचिदानंदसाम्राज्यमधुना स्मरं॥ ९॥
सर्वभूतान्तरस्थानित्यमुक्तचिदात्मने॥ प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मय्येव न मोनमः॥ १०॥

स्तिकस्मात्प्रणत्वादित्यर्थः॥ ८॥ मदिति॥ ममात्मनो ज्ञानेन उदितं विश्वं॥ मय्यात्मनि ज्ञाने सति
लयनाशं प्राप्तः॥ अतो अधुना परोक्षः प्रत्यक्षो यश्चिदानंदः स एव साम्राज्यं ऐश्वर्यं तद्रूपो ह म
स्मि॥ ९॥ सर्वभूतान्तरस्थेति स्पष्टार्थः॥ १०॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारविवरणेषष्ठे प्रकरणे
॥ ६॥ श्रीमत्कौशिल्यानेंदकंदाय चिदात्मने रघुनाथाय नमः॥ ६ ६ ६ ॥

देह इति॥ भवेन मुमुक्षुणा सर्वनाशे प्राप्ते देहो ह मिति बुद्धिः देहात्ममतिः॥ सर्वथा त्याज्या॥ यथा सा
धुना सदाचारेण कुक्कुमांससहिता चांडालीनस्य व्या॥ १३॥ ब्रह्मेति एकं ब्रह्मेव भावयन् स नू
गतदुःखो यदा शान्तस्तिष्ठति॥ तदा स्वयमेवास्य बुद्धिर्विलीयत इत्यर्थः॥ १४॥ सर्वत्र इति॥ अ
ब्रह्मादिस्थावरान्ते संसारे॥ ब्रह्मेव तत्तदाकारेण भासते नान्यदिति दृढभावनया अंतःशीत

देहो ह मिति निस्साज्या सर्वनाशेऽप्युपस्थिते॥ स्पष्टव्यासान् भवेन सत्त्वमांसेव पुल्कसी॥ १३॥
ब्रह्मेकं भावयन् साधुः शान्तस्तिष्ठन् गतयथः॥ ततस्ते साहसं भावः स्वयमेव विनश्यति॥ १४॥
सर्वत्रैक्यावबोधेन स्वस्थान्तःशीतलसदा॥ निरहं कतिराकाशविषदस्तेन संस्थितः॥ १५॥
अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत्॥ अतस्तापोपतत्तानां दावराहमयं जगत्॥ १६॥
॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे पंचमं प्रकरणम् ॥ ५॥ श्रीर्जयति॥ ॥ रामो जयति॥

ल आनन्दः समः स नू स्वस्थो भवति॥ तदा हंकारनाशादाकाशवन्निर्मलो देहात्मबुद्धिरहितो भ
वति॥ ब्रह्मभावनो विना देहात्मबुद्धिर्न निवर्तत इत्यर्थः॥ १५॥ अतरिति॥ ब्रह्मभावनया॥ अ
तस्तस्मिन् अपरिभूतानां तु सर्वसंसारोऽग्निरद्वाहक एव भासते पितृपीडितजिह्वायां शीतलत्वं
मपि यथा राहकत्वे तद्वदित्यर्थः॥ १६॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारव्याख्याने पंचमं प्रकरणम्॥

एक इति ॥ अहमेको नान्यः ॥ स जातीयविजातीयसगतभेदरहितः ॥ अतएव विशुद्धबोधः ॥ सत्यज्ञानं
इत्येवंविधेन निश्चयवद्भिना सिद्धांतरूपपावकेन द्वैतगहनं द्वैतमहमन्यो एष इति कृत्यादिभेदज्ञा
नंतदेवगहनं प्रज्वाल्य दग्ध्वा एक एव सुखी भव ॥ सुखरूपः स्या ॥ ४ ॥ देह इति ॥ अहं देह इति यो मा
नो देहाभिमानः स एव पाशो बंधत्वात् ॥ तेन त्वं सर्वतो बद्धो सि ॥ तर्हि किं कार्यमत आह ॥ अहं वो

एको विशुद्धबोधो ह मिति निश्चयवद्भिना ॥ प्रज्वाल्य द्वैतगहनं मेक एव सुखी भव ॥ ४ ॥
देहो हं मानपाशो न दटं बद्धो सि सर्वतः ॥ बोधो हं स्तानुखं जने तं निरुत्य सुखी भव ॥ ५ ॥
अनात्मनिरति त्वत्त्वानि विभागोजगत्स्थितो ॥ एकनिष्ठतया तस्यः सद्धिमात्रपरो भव ॥ ६ ॥

धो ज्ञानरूपो इति मानः स एव ख ॥ इस्तेन तं देहाभिमानपाशं निरुत्य विभिद्य सुखी भव आनं
दरूपो भव इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनात्मनीति ॥ हेराघव ईदृशो भव किं भूतः निर्विभागः ॥ जगत्स्थिर
ताजगद्ज्ञाने विभागो विभंजने तद्वहितः ॥ जगद्रूपभेदकल्पनाहीनः एकनिष्ठतया एकस्मिन्नात्म
न्येव निश्चलतया अतस्थः बहिरिन्द्रियव्यापारहीनः अतएव संचिन्मात्रपरः सन्नित्यं चित्तज्ञा
नरूपं यदुल्लसतत्परः तदेकरूपः किं कृत्वा ईदृशो भवामि इत्याशंक्य अनात्मनि देहादौ रतित्यज्ञा ॥

देहादौ प्रीतिर्यागं विना ज्ञानोदयाभाव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अज्ञाग्र इति ॥ अज्ञाग्रस्वप्ननिद्रस्य ॥ नि
द्रासुषुप्तिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थारहितस्य ते तव शुद्धस्य यद्रूपं तन्मयः सर्वदा भव ॥ कथं भूतं
रूपं सनातनं नित्यं सचेतनं ज्ञानरूपं विशुद्धं निरंजनं ब्रह्मरूपो भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मा भवेति ॥
ग्राह्यभावात्मा ग्राह्यत्वस्वरूपो मा भव ॥ ग्राहकात्मा गृहीतस्वरूपो मा भव ॥ किं तर्हि अखिलांस

॥ अज्ञाग्रस्वप्ने निद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् ॥ सचेतनं विशुद्धं च तन्मयो भव ब्रह्मा ॥ ७ ॥ ॥
॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ॥ भावनामखिलां त्यक्त्वा नमस्तन्मयो भव ॥ ८ ॥
॥ संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो मुने ॥ ॥ त्वात्मानि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् ॥ ९ ॥

मग्रां भावनां ग्राह्यग्राहकत्वादिरूपां त्यक्त्वा नमस्तन्मयो भव ॥ ८ ॥ संकल्पेनेति ॥ हे
मुने मुनशीलराघवं संकल्पं जीवरक्षादिरूपं नैव दुर्ग्यात् ॥ तर्हि किं विधेयम् ॥ मनसैव निर्वृत्ति
नेन मनः संकल्पात्मकं छित्त्वानिः संकल्पं विधाय आत्मनि स्वरूपेति ॥ एतावति संकल्पवर्ज
नभावे किं दुःकरम् ॥ अनायाससाध्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अनमोरघुनायायकौशिल्या नंदनाय

कइति॥ हेराघव॥ जडोचेतनो मूको निरिन्द्रियैस्तव कः नतवदेहेन कश्चित्संबंध इत्यर्थः॥ यदर्थं यस्य देहस्यार्थं परवशः सन् सुखदुःखाभ्यां परिभ्रमते सुखदुःखवशो भवतीत्यर्थः॥ १७॥ केति॥ मांसरुधिरादीनि देहस्यानां निक्त्वा चैतन्यविग्रहो ज्ञानरूपस्त्वेक एव ज्ञाननस्मिन् देहे आत्मबुद्धिं किं न जहासि किं न त्यजसि॥ १८॥ एतावतेति॥ एतावन्मात्रेण परमात्मा अवगम्यते॥ कियतेत्यत आह॥ अयं दे-

निर

॥ कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव॥ यदर्थं सुखदुःखाभ्यां प्रवशः परिभ्रमते॥ १७॥ ॥
॥ कमांसरुधिरास्थी कृत्वा चैतन्यविग्रहः॥ ज्ञानन्मात्ममतिदेहे त्वं जहासि नराम किम्॥ १८॥ ॥
॥ एतावन्ते वदेव शेषं परमात्मावगम्यते॥ काष्ठलोष्ठसमत्वेन देहो यदवगम्यते॥ १९॥ ॥
॥ अहो नु चित्रं तस्य त्रयं तद्विस्मृतं नृणां॥ यदसत्यमविद्यारव्यं तत्पुरुः परिवर्त्तते॥ २०॥

होयत्काष्ठलोष्ठसमत्वेन काष्ठत्वात् तुल्यत्वेनावगम्यते॥ देहस्य यत्तत्तुल्यत्वज्ञानं तदेव परमज्ञानमित्यर्थः॥ १९॥ अहो नु इति॥ अहो इति आश्चर्य्यं नु इति विचारः॥ दं चित्रं अद्भुतं किं यत्सत्यं ब्रह्मतन्त्रं विस्मृतम्॥ यदविद्यासंज्ञासत्यं तत्पुरुषे परिवर्त्तते॥ परिस्फुरति॥ स्वकीये ब्रह्मस्वरूपं च विस्मृत्य देहात्ममतयोजना इति चित्रमित्यर्थः॥ २०॥ ६ ६ ६ ६

आत्मनिरूपणमाह॥ बहिरिति॥ हेराघव॥ एवंविधः सन् लोके विहरा॥ संसारव्यापारं कुरु॥ कीदृशः॥ बहिः कृत्रिमसंज्ञं भो उद्यमो यस्य स तथा॥ हृदि मनसि संज्ञं भेदोद्यमेन वर्जितः॥ अतएव लोके कदाप्यबहिरेव कर्ता अंतर्हृदि तु अकर्ता देहाभिमानाभावादित्यर्थः॥ १॥ अंतरिति॥ हेराघव॥ एवंविधो लोके विहरा॥ व्यवहारं कुरु॥ किं भूतः अंतर्मनसि संत्यक्ताः सर्वा आशा तस्मादेन सः

इति श्रीयोगेश्वरशिष्यसंनिधौ प्रकरणम्॥ समाप्तम्॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ वशिष्ठ उवाच॥
बहिः कृत्रिमसंज्ञं भो हृदि संज्ञं भवजितः॥ कर्ता बहिरकर्ता तं लोके विहरा घव॥ १॥ ॥
अंतः संत्यक्तः सर्वशो वीतरागे विवासनः॥ बहिः सर्वसमाचारो लोके विहरा घव॥ २॥ ॥
एतद्विषयमवष्टभ्य ध्येयत्वागविलासिनीम्॥ जीवन्मुक्तया स्वस्थो लोके विहरा घव॥ ३॥

यतो वीतरागे विषयाभिलाषो यस्य स वीतरागः॥ अतएव विवासनः॥ सर्ववासनाभ्युत्थः॥ तथा बहिरेव सर्वसमाचाराभ्यां भायस्य स तथा॥ २॥ पूर्णमिति॥ ध्येयो यः संसारः तस्य त्यागेन विमुक्तः स ततो ज्ञेयत्वागविलासिनीतामेवंविधां पूर्णदृष्टिमवष्टभ्या लब्धव्यजीवन्मुक्तिं भावेन स्वस्थः सन् हेराघवलोके तिष्ठ लोके ब्रह्मापारं कुरु॥ ३॥ ॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

॥ येनेति ॥ येनात्मना इदं जगत्वे सिजानासि ॥ तद्वात्मानः प्रत्यक्षुखमात्माभिमुखं कुरु ॥ तत्तत्त्वाभिमुख
खमनसा आत्मनः प्रकाशरूपत्वं स्फुटं दृश्यसि स्फुटमात्मनः ॥ २ ॥ येनेति हेराघव ॥ येनात्मना शब्दस्पर्श
रूपरसगन्धान्त्वं जानासि तमात्मानं जीवं परमेश्वरं निर्यतारं ब्रह्मजानीहि ॥ ३ ॥ यत्रेति ॥ यत्रात्मनि भा
वाः पृथिव्यादयः पदार्थाः स्पन्दं ते चेष्टं ते ॥ तेनात्मनानिर्मियंते उत्पाद्यंते तमेवात्मानं जानीहि ॥ ४ ॥ यदिति ॥

॥ येन देवेस्ति तद्वा कुरु प्रत्यक्षं मनः ॥ ततः प्रकाशरूपं त्वं द्रव्यसि स्फुटमात्मनः ॥ २ ॥
 ॥ येन शब्दरसे रूपं गंधं जानासि राघव ॥ तमात्मानं परं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरम् ॥ ३ ॥
 ॥ यत्र भावा हि स्येदन्ते निर्मियन्ते च येन च ॥ तमेवात्मानमात्मानं रूपं जानीहि राघव ॥ ४ ॥
 ॥ यद्यद्वैयमिदन्तत्त्वेनेति सेत्यज्यसुक्तिभिः ॥ प्राप्यावशिष्टं चिन्मात्रं सोऽस्मि सोऽस्मीति भाव्यम् ॥ ५ ॥
 ॥ ज्ञानेन भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथक् न हि ॥ अतो न त्वितरत्किंचित् तस्माद्भेदो न विद्यते ॥ ६ ॥

यत्तत्तद्वदेतत्वं तिस्रेयं जगत्संबंधितम् ॥ युक्तिभिर्न्ययैर्नेति संत्यक्त्युत्पागे क्रियमाणे यदवशिष्टं ॥ सर्वसं
बंधिरुतं चिन्मा निषेधस्यासंभवात् तद्विद्रूपं प्राप्य सोऽहमस्मीति पुनः पुनर्भावय चिंतय ॥ ५ ॥ ज्ञानमिति
ज्ञानं भवतः सकलाद्भिन्नं न ॥ अतो ज्ञेयं च ज्ञात्य क्व न हि ॥ अत एव इतरद्वलभिन्नं किंचिन्नास्ति ॥ तस्मा
द्देहाभेदेन विद्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा विष्णु शिवेन्द्राद्या देवाः सर्वतः सर्वदा यद्यत्सृष्टिं संहारपालनादि

यत्तुर्वति॥ चिदपुश्चैतन्यरूपो ह मेव तत्सर्वं करोमीति भावय॥ ७॥ अहमिति॥ इदं सर्वं विश्वमहमेव॥
अव्यय अविनाशी परमप्यहमेव॥ यतो न्यद्रतेनास्ति॥ न वर्तते न भ्राति न भविष्यतीति चिंतय॥ ८॥
एकमिति॥ एकमद्वितीयं चिदाकारं चैतन्यरूपं सर्वान्मर्कं सर्वस्वरूपं अखंडितमव्ययं निष्कंपकं प
रहितं भूरिबहुधा वाशेषं भूचरितं अशेषं सर्वं ब्रह्मेवास्तीति यत्नतश्चितय॥ ९॥ नाहमिति॥

॥ ब्रह्माविष्णुशिबेन्द्राद्यायद्यत्कुर्वन्ति सर्वतः ॥ तदहं चिद्विषुः सर्वं करोमीत्येव भावय ॥ ७ ॥ ॥
 ॥ अहं सर्वमिदं विष्णुं परमात्माहमव्ययः ॥ न भूतेनास्ति नो भाविनमतोन्यदिति भावय ॥ ८ ॥ ॥
 ॥ एकं ब्रह्म चिदाकारं सर्वस्मिन्मम खंडितम् ॥ निःकं पेश्मिवाशेषमिति भावय यत्नतः ॥ ९ ॥ ॥
 ॥ नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मेवास्ति निरंतरम् ॥ आनेदर एमि सर्वत्रेत्यनुद्देशादुपासताम् ॥ १० ॥ ॥
 ॥ ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनाम् ॥ योगिनः सावधानत्वं यत्तद्वर्चनमात्मनः ॥ ११ ॥ ॥

नाहं नाशस्ति॥ आनन्दपूर्णनिरंतरं ब्रह्मैवास्तीति अत्र द्वे गदु द्वे गं विहाय उपास्यतां सेव्यताम्॥ १०॥
 ग्राह्येति॥ ~~ग्राह्य~~ सर्वदेहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये साधारणतया गिनो यत्सा
 बधानत्वे तरे वात्मनोऽर्चनं एतन्नं न हि परब्रह्मादिना एतन्नं भवतीत्यर्थः॥ ११॥ ॥ ॥
 इति श्रीयोगवाशिष्ठसारविवरणोऽष्टाचार्यनानाभाषणं प्रकरणम्॥ ८॥ श्रीरस्तु॥ ॥

॥ इदानीं आत्मानं निरूपयति ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्प्रसिद्धेन्द्रियादीनां संघाते ॥ अयं सोहमिति भा
वेन स्थितो यः स्फुरतिसकृन्निमगलेन गुणितो वेष्टितो जीवो ज्ञेयः ॥ १ ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमिदं चिद्रूपमा
काशवशात्पकं ब्रह्मेति धने निविडे निश्चये स्थितियाते तर्हि जीवो निस्तेहरी पवत् ॥ तैलं विना दी
प इव शभयाति ॥ तमेव जीवत्वं लजेदित्यर्थः ॥ यथा निस्तेलो दीपो दीपत्वं विहाय महत्तेजो

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे आत्मार्चनं नामाष्टमं प्रकरणम् ॥ ८ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥

॥ तस्मिन्नेन्द्रियादीनां संघाते स्फुरति स्वतः ॥ अयं सोहमयं भावः स जीवो मले गुणितः ॥ १ ॥

॥ सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति धनं निश्चये ॥ स्थितियाते शमं याति जीवो निस्तेहरी पवत् ॥ २ ॥

॥ स्वमहत्वं यथोपेक्ष्य कश्चिदुरीहया ॥ अंगीकरोति मत्तत्त्वं तथा जीवत्वं मीश्वरः ॥ ३ ॥

॥ असत्यमेव संकल्प्य क्रमेण दंशरीरकम् ॥ जीवः पश्यति महात्मा बालो यक्षमिवोत्थितम् ॥ ४ ॥

रूपो भवति कारणो लीयते तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ स्वेति ॥ यथा कश्चिद्विप्रो स्वकीयं महत्त्वं उपेक्ष्य
दुरीहया दुश्चेष्टया ॥ नीचसेवादिना भुङ्क्ते मंगीकरोति ॥ तथे श्वर आत्मज्ञानेन जीवत्वं मंगीक
रोति ॥ ३ ॥ असत्यमिति ॥ जीव इदं असत्यमेव दंशरीरं संकल्प्य महात्मा स नृपश्यति ॥ अहं
मिति मन्यते ॥ यथा बालो पियक्षं भूतमुत्थितं यक्षं पश्यति ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामायनम् ॥

अन्यदिति ॥ अन्यदपि चित्रं यत्परमं ब्रह्म तन्महत्त्वं विस्मृतम् ॥ ममेदमित्यहंकारास्पदं तत्परोपे प्रबलायते
प्रबलं बलवद्भवति ॥ १४ ॥ सर्वमिति ॥ यस्योतश्चित्ते सर्वं ब्रह्मेति भावना वा स नासा विमुक्तिरामोक्षदात्री
या मेद बुद्धिः सा अविद्या तां मेद बुद्धिं परित्यज ॥ १५ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे विवरणे बुद्धि निरू
पणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥ आत्मनिरूपणमाह ॥ यदीति ॥ देहं शरीरं पृथक् कृत्य इरे कृत्वा ॥

॥ अन्यच्चित्रं यत्परमं ब्रह्म तन्महत्त्वं विस्मृतम् ॥ यन्ममेदमविद्यास्पदं तत्पुरुः प्रबलायते ॥ १४ ॥

॥ सर्वं ब्रह्मेति यस्यां तर्भावना सा विमुक्तदा ॥ मेद बुद्धिं विद्येयं सर्वथा तां परित्यज ॥ १५ ॥

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे बुद्धि विवरणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥

॥ यदि देहं पृथक् कृत्य चित्तिविश्रम्यति षष्ठि ॥ तदा तणी कृता शेषः स्वयमेको भविष्यति ॥ १ ॥

चित्तिचेतन्ये विश्रम्य यदित्ति षष्ठि ॥ यदा ॥ हे राम यदित्ति देहं पृथक् कृत्य देहदिभ्यो विविद्य चित्ति
विश्रम्य ॥ वेदे काग्यो भूत्वा तिष्ठति ॥ यदा तणी कृता शेषः तणी कृतमशेषं विश्रम्येनेदं शः स नृस्वय
मेको ब्रह्म भविष्यति ॥ तत्र दृष्टं तमाह ॥ अष्टावक्त्रे ॥ यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्रम्यति षष्ठि ॥
अनुने वसुखीणां तो बंधमुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

मणीति॥ अथैकमेवाननं मुखं मणौ तोये घटे आदर्शे च दृश्य कृति विविक्तमयेकमेव तदने
कमिव भाति॥ तथा एक एवात्मा धीषु बुद्धिषु अरुचितीतोप्यनेकद्रावि॥ १०॥ धलीति॥ यथा
तिनिर्मलमपि न भो धरलि धर्ममेधेर्मलिनी क्रियते॥ तथा विभुः सत्त्वा प्रकृति संवेधिभिर्गुणैः
परामृष्टमलिनी क्रियते॥ ११॥ अग्रीति॥ यथा लोहमग्नि संगादग्निं च गच्छति॥ तथेन्द्रिया

॥ मणितो यद्येतादृशे लोकमप्याननं यथा॥ नात्यनेकमिवात्मापि तथा धीषु विविक्तः॥ १०॥
॥ धरलि धर्मा बुदैर्यदमलिनी क्रियते न भः॥ परामृष्टस्तथेवात्मा विशुद्धः प्राकृतैर्गुणैः॥ ११॥
॥ अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति॥ आत्मसंगात्तथा गच्छत्यात्मानमिन्द्रियादिकम्॥ १२॥
॥ अदृश्यो दृश्यते रादुर्गहीते न यथेन्दुना॥ तथा नु भवमात्रात्मा दृश्येनात्मा वलोक्यते॥ १३॥
॥ आत्मनोजडसंगात्स्यादनात्मत्वं जडस्य तु॥ स्यादात्मसंगादात्मत्वं जलाग्नौः संगवन्मिथः॥ १४॥

दिकमात्मसंगादात्मत्वं गच्छति॥ १२॥ अदृश्य इति॥ यथा अदृश्यो रादुर्गहीतः स न
दृश्यते॥ तथा अनु भवमात्रात्मा ज्ञानरूपः॥ आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वा वलोक्यते॥
॥ १३॥ आत्मन इति॥ आत्मनोजडस्य शरीरादेः संगादनात्मत्वं जडस्य आत्मसंगादात्मत्वं एवं प
रंपराध्यासात् तत्र दृष्टान्तः जलाग्नौः संगवत् यथा॥ अग्नेर्जलत्वं जलस्य मित्वं॥ १४॥

असत्येति॥ असत्यस्य जडस्य चिद्रूपस्याशनयनात् जडरूपांतः कुरणस्य चिद्रूपत्वभावनात्॥ चि
द्रूपश्चिद्रूप आत्मा जनुर्जन्म उक्कृतिर्यजति॥ भुक्तो भवतीत्यर्थः॥ तत्र दृष्टान्तः॥ अग्निर्महाज
लगतो यथा स्वरूपमग्नित्वं उक्कृति॥ १५॥ उक्षाधिति॥ यथेक्षौ वर्तमानो गुडो ह्यत्नेन लभ्य
ते॥ तिलेषु वर्तमानं तैलमपि यत्नेनैव लभ्यते॥ काष्ठे वह्निश्च दहति पाषाणे अयो लोहं यत्ने

॥ असत्यजडचित्ताशनयनाच्चिद्रूपजडः॥ महाजलगतोऽग्निरिव रूपं समुक्कृति॥ १५॥
॥ उक्षौ गुडस्तिलेतैलं काष्ठे वह्निर्दहयः॥ धेनावाज्यं वपुष्वात्मा लभ्यते चैव यत्नेन॥ १६॥
॥ स्फटिकात्मनि निरंध्रे स्थितं खं वीक्ष्यते यथा॥ तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः॥ १७॥

नराहादिना लभ्यते॥ धेनौ घृतं च यत्नेन यथा लभ्यते तथा वपुषि देहेऽपि वर्तमानो आत्मा य
त्नेन अंगाणामनननिदध्यासनादिना लभ्यते॥ १६॥ स्फटिकेति॥ यथा निरंध्रेऽपि स्फटिका
त्मनि स्फटिकस्वरूपे स्थितं खं प्रकाशं वीक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते॥

वदिरिति॥ ज्योतिः स्वप्रकाशाद् हिरन्तः स्फुरदपियथेकमेव॥ तत्र दृष्टान्तः॥ रत्नकुम्भप्रदीपव
द्रत्ने हिरन्तश्च कुम्भप्रदीपे अन्तर्मध्ये एव॥ तथा आत्मनः स्वरूपं च हिरन्तर्मनसि विषये च
विभासमानमेकमेव॥ १८॥ दर्व्येण इति॥ दर्व्येणो आदर्शे प्रतिविम्बितो भावुर्यथा प्रकाशं
कुरुते॥ स्वच्छीषु निर्मलचित्तेषु विवितः आत्मा तथा विषयात्प्रकाशयति॥ १९॥ यत्र

॥ वदिरन्तस्फुज्ज्योतिरत्नकुम्भप्रदीपवत्॥ स्वप्रकाशाद्यथाचैकः स्वरूपमात्मनो यथा॥ १८॥
॥ दर्व्येणो विवितो ह्यर्कः प्रकाशं कुरुते यथा॥ तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छीषु विवितः॥ १९॥
॥ यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभा मात्ररूपिणी॥ रज्ज्वां भुजंगवद्भाति स्वयमात्मा सरोदितः॥ २०॥
॥ आद्यन्तरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः॥ आत्मानिरूपिताकाशो जीवस्यायः परात्परः॥ २१॥

ति॥ यत्रात्मनि स्थिता ईयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभा मात्ररूपिणी॥ स्फूर्तिरूपा सती रज्ज्वा
भुजङ्गन्यायेन भाति॥ स आत्मा सदानुदितः प्रकाशोऽस्ति॥ यथा रज्ज्वाज्ञानं सत्त्वं भ्रमो त्याद
कं तथा आत्मज्ञानविस्फूर्तिरुत्कृष्टमिदं॥ २०॥ आत्मस्वरूपमाह श्लोकपद्धेन॥ आदिति
आद्यन्ताभ्यामुत्पत्तिनाशाभ्यां रहितः सत्यः चैतन्यरूपः विकल्पाभेदात्प्रहितः निरूपित

मत्सेति॥ नयः शिशुर्बालो मत्से भके मत्तिका गजेन्द्रैश्च भृङ्गजत्वं अध्यस्यवलाति चेष्टते॥ तथा
मूढ आत्मनि देहादीन् अध्यस्य चेष्टते॥ ५॥ चित्रेति॥ यथा चित्रे लिखितः सर्पः ज्ञातः स न भयदे
न भवति॥ तथा जीवरूपः सर्वो ब्रह्मत्वेन ज्ञातो दुःखदायी न भवति॥ ६॥ स्रज्जीति॥ यथा स्रजि
मालायो भ्रमादुत्थितः सर्पः मालाज्ञानात्मा लायामेव विलीयते तथा मत्तिका मोक्षितो भेद आत्म

॥ मत्से भके यथे भत्वं शिशुरध्यस्यवलाति॥ अध्यस्यात्मनि देहादीन् मूढस्तद्वद्विचेष्टते॥ ५॥
॥ चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा॥ जीवसर्पः परिज्ञाने तदुःखेन दुःखदः॥ ६॥
॥ स्रजिसर्पे यमध्यस्थो मालायामेव विलीयते॥ आत्मनः प्रोत्थितो भेद आत्मन्येव विलीयते॥ ७॥
॥ नैकमयंगदाद्यं च यथैकं हेमसंस्थितम्॥ उपाधिभिरनेकोपितयात्मैकस्वरूपकम्॥ ८॥
॥ शरीरे वयवायद्विकाराश्च यथा मृदः॥ अद्वैतैतद्वैतवद्भाति तया स्यात्परजंगमम्॥ ९॥

स्वरूपस्य अधिष्ठानस्य ज्ञानादात्मन्येव विलीयते॥ ७॥ निरूपमिति॥ यथा अनेकमिपि अंगदकुंड
लकुंडादिकं संस्थितं निश्चितं सदैव कंदैर्मेव॥ तथा उपाधिभिरनेकोप्य आत्मस्वरूपो ब्रह्मरूपोऽप्येकः
॥ ८॥ शरीर इति॥ यथा शरीरे अवयवा हस्तपादादयो नाना भवन्ति॥ तथा मरीचिकाराः घटश
रावादयो नाना भवन्ति॥ अथा अद्वैतब्रह्मैव स्यात्परजंगमरूप इत वद्भाति॥ ९॥

ब्रह्माण्ड इति ॥ यथा ब्रह्माण्डे वायुः सर्वभूतगतः ॥ तथा सर्वभूतानां गतो विमुक्त असङ्गी स्थितः ॥ अ
सङ्गोऽप्युरुष इति श्रुतेः ॥ स आत्मा ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ विदेव आभोगे आभरणं यो म्नि रवौ ॥ धरा विवर
कोशो पातो लेया चित्तं सेवकी टकोदरे सोमा कीटक मध्ये ॥ समो मशकेन समानागेन इत्यादि श्रुतेः ॥ २७
नबंध इति ॥ बंधमोक्षे कल्पे द्वे तानि न संति कल्पितत्वात् ॥ किं तर्हि ॥ स्फारं संविद्धं च निरंतरं ब्रह्मे वास्ति

॥ ब्रह्माण्डे च यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा ॥ स एव भगवान् आत्मा तदनुक्तोऽप्यवस्थितः ॥ २६ ॥
॥ एवं चेद्भगवान् भोगे भूषणे चोन्मिभास्करे ॥ धरा विवरकोशस्थो सेवचिक्कीटकोदरे ॥ २७ ॥
॥ नबंधोऽस्ति न मासोऽस्ति ब्रह्मे वास्ति निरंतरम् ॥ नैकमस्ति न च द्वैतं सविस्फारं विजृम्भते ॥ २८ ॥
॥ ब्रह्मचिद्धं लभुवं ब्रह्मभूतपरंपरा ॥ ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छुर्वलतन्निजवाच्यवा ॥ २९ ॥
॥ चित्तेत्येकलक्षणं बन्धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते ॥ चित्तेत्यखिलमात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ ३०

तदेव विजृम्भते प्रकाशते ॥ २८ ॥ ब्रह्मेति ॥ चित्तज्ञानं भुवनं लोकः ॥ भूतपरंपरा जंतुश्रेणी ॥ ममश
नुर्देवदत्तादि मम मित्राणि बंधवाश्च सर्वे ब्रह्मे वेति अवधार्यम् ॥ २९ ॥ चित्तेति ॥ चित्तेत्येक
लक्षणं मास्यभासककल्पनैव बंधः ॥ तन्मुक्तिः चित्ते आत्मभाव एव मुक्तिः ॥ अखिलं समस्त
विश्वं आत्मेति चित्ते चित्तनीयम् ॥ यत्तत्सर्वमात्मे वेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

चिदिति ॥ ३१ ॥ चिदस्ति ॥ ३२ ॥ चिद्विषयं अहं च त्वं च लोकश्च चिदिवेति संग्रहः सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ यदिति ॥
यदस्ति यद्वा तितरात्मस्वरूपमेव तदतिरिक्तं यद्वा तितन्नास्त्येव ॥ केवलात्मस्वभावसंविदेव ॥
प्रतिभाति ॥ इति ग्राह्यं अयं गृहीतेति मेषा विकल्पो मिथ्येत्यवधार्यम् ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्री
योगवाशिष्ठविवरणे आत्मनिरूपणं नाम नवमं प्रकरणम् ॥ १ ॥ इदानीं जीवन्मुक्तिं निरूपयति ॥

॥ चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ॥ चित्तं चिदहं मत्रेति लोकश्चिदिति संग्रहः ॥ ३१ ॥
॥ यदस्ति यद्वा तितरात्मरूपं यच्चा न्यतो भाति न चान्यदस्ति ॥ स्वभावसंविद्यति भाति केव ॥
॥ लायाहं गृहीतेति मेषा विकल्पः ॥ ३२ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे आत्मनिरूपणं नव
॥ मं प्रकरणम् ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धान् भवेत्यरमं सुखम् ॥ तदेवैकान्तसंविता
॥ मनोनाशात्परंपरम् ॥ ३१ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमम् ॥ दृश्यसंबलितो बंधस्तन्मुक्त्या

दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धादिन्द्रियविषयसंबन्धात् न परमं सुखं जायते ॥ एकांतसंविद्य
ब्रह्माहमिति ज्ञानेन यो मनो नाशस्तदेव परमं पदम् ॥ ३१ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे ॥ विष
यिन्द्रियसंबन्धे ॥ यात्तन्मा सुखसंविदमं च दृश्यसंबन्धे संबलितदृश्यं तवैव भावसंयुक्तो बंध
तन्मुक्त्या दृश्यसंबन्धाभावे केवलं मुक्तभा ॥ यो मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

श्रुतिमिति ॥ सदसतोर्जडाजडयोर्मध्ये वर्तमानोऽमुं पदमवलम्ब्य सवाह्याभ्यन्तरे विश्वं ॥ मागहाण
माविमुच ॥ विश्वेकालत्रये पिनास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ जडेति ॥ जडाजडयोर्मध्ये वर्तमानोर्मध्ये य
त्परमार्थिकं तत्त्वं अनन्तं आकाशवत् हृदयं श्रयते प्राप्नोति ॥ एतादृशं अपरं सत् श्रुतं तत्त्वं सर्वं
श्रयः ॥ ४ ॥ दृष्टिरिति ॥ दृष्टुं श्यस्य यास्तनासम्बन्धः तद्वशात् दृष्टावद्भवः तदभावे विमुच्यते

॥ श्रुतं सदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वा वलं व्यतत ॥ सवाह्याभ्यन्तरे विश्वं मागहाण विमुच्यते ॥ ३ ॥
॥ जडाजडयोर्मध्ये यत्त्वं परमार्थिकम् ॥ अनन्ताकाशहृदयं तत्सदाश्रयसर्वदा ॥ ४ ॥
॥ दृष्टुं श्यस्य सत्तागबन्ध इत्यभिधीयते ॥ दृष्टादृश्यवशाद्दृष्टो दृश्याभावो विमुच्यते ॥ ५ ॥
॥ दृष्टं दर्शनदृश्या नित्यत्वात् सत्तागबन्धः ॥ दर्शनं प्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ ६ ॥
॥ द्वयोर्मध्यगते नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः ॥ प्रकाशकं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ दृष्टेति ॥ दृष्टादर्शनं दृश्यं एतानि त्रीणि वासनया सह त्यक्त्वा दर्शनं प्रथममाभासते
प्रकाशते येन ॥ तादृशमात्मानं वयमुपास्महे ॥ ६ ॥ द्वयोरिति ॥ अस्ति नास्तीति पक्षयोः
जडाजडयोर्मध्यगते प्रकाशानां स्वरूपादीनां प्रकाशकमात्मानमुपास्महे य आदित्यतप
तीति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमद्भगवाननायसि नूरोल्लसितकटाय शिवाय नमः ॥ ॥

माकाशयेनैतस्माद्वा आत्मनः आकाशः संभूतः इति श्रुतेः ॥ जीवस्यायः स्वरूपभूतः परात्मवत्मा
रईदृश आत्मा ॥ २१ ॥ आत्मेति विशुद्धचैतन्यं स्वरूपमेव रूपं प्रकाशो यस्य शाश्वतो नित्यः ॥ विभु
र्वापको विकाररहितः ॥ स्वयं प्रकाशः अर्कप्रकाशवत् स्वप्रभावः सत्यं यस्य स ईदृश आत्मा ॥ २२ ॥
आत्मेति ॥ अनुभवे मात्र स्वरूपः ॥ सर्वगो व्यापी सर्वेषां संश्रयः ॥ आधारः प्रकाशस्वरूपः ॥ चैतन्य

॥ आत्मा विशुद्धचैतन्यस्वरूपः शाश्वतो विभुः ॥ निर्विकारः स्वयं ज्योतिः स्वभावोर्कप्रकाशवत् ॥ २२ ॥
॥ आत्मानुभवमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ प्रकाशो नान्यश्चैतन्याव्यतिरिक्तोऽनलोऽभवत् ॥ २३ ॥
॥ चित्तवर्जितचित्मात्रपरमात्मावभासकः ॥ सवाह्याभ्यन्तरव्यापी निःकलो निश्चलाश्रयः ॥ २४ ॥
॥ य आत्मा चिन्मयः स्वच्छप्रबुद्धो वयवच्युतः ॥ हेयग्राह्योऽभितो देशकालजात्याय संगतः ॥ २५ ॥

व्यतिरिक्तश्चैतन्यरूपः ॥ यथा मिरूपः स आत्मा ॥ २३ ॥ चित्तेति ॥ अंतःकरणविषयाङ्गिनः
चिद्रूपः ॥ सकः प्रकाशः बाह्याभ्यन्तरव्यापी कलातीतः ॥ निश्चलाश्रयो यस्य स ईदृश आत्मा
॥ २४ ॥ य इति ॥ चिद्रूपः स्वच्छः निर्मलः प्रबुद्धो ज्ञानरूपः ॥ अवयवच्युतः अयोरहितः ॥ हेयग्राह्य
योऽभितो देशकालजात्यादिभिरसंगतो संबन्धो यस्य स आत्मा ॥ २५ ॥ श्री ॥

२६

निरंशेति॥ निरवयवत्वात् विभुत्वादनश्वरत्वाच्च पुनः ब्रह्मणेन भवेत्तस्मिन्नेदः॥ परं ब्रह्मण्येतन्यमधिकं
न भवत्युक्तमित्यर्थः॥ १४॥ निस्तरंगेति॥ ईदृश आत्मा एक एव सर्वतो स्ति कीदृशः निस्तरंगः स्थिरः अत्यं
तगेभीरः संप्रानंद एव सुधा तस्या अर्णवः॥ माधुर्यमानन्दमेवैकरससदभ्यः॥ १५॥ समस्तमिति॥

॥ निरंशत्वादिभुत्वाच्च तथानश्वरभावतः॥ ब्रह्मण्यो मोर्न भेदो स्ति चैतन्यब्रह्मणोधिकम्॥ १४॥

॥ निस्तरङ्गेति गंभीरः सान्द्रानन्दसुधा र्णवः॥ माधुर्यैकरसाधार एक एवा स्ति सर्वतः॥ १५॥

॥ समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैदमागतम्॥ अहंमम इदं चान्यदित्यखंडं न खंडय॥ १६॥

॥ यदेव ब्रह्मणोरूपं तंतं बुद्धमखंडितम्॥ तदा विस्तीर्ण संसारः परमेश्वरताङ्गतः॥ १७॥

॥ समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्मैव पुमान्॥ पीते मते मते मयः को नाम न भवेदिति॥ १८॥

॥ भव्यो सिचेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात्॥ नो चेदहं पि संप्रोक्तं त्वयि भस्म निहृतम्॥ १९॥

इदं दृश्यं जगत्समस्तं ब्रह्मैवात्मैव॥ ततो ह मन्य इदं जगच्चान्यदित्यखंडं ब्रह्मस्वरूपं मा खंडय॥ १६॥

यदेति॥ ततं च संप्रानंदितं ब्रह्मणोरूपं यदेव बुद्धं तदेव विस्तीर्ण संसारः परमेश्वरतां गतो भवति ब्रह्मैव
भवतीत्यर्थः॥ १७॥ समस्तमिति॥ सर्वं ब्रह्मेति भाविते पुमान् ब्रह्मैव भवेत् यथा अमते पीते सति को
नामा मृतमयो न भवेत्॥ १८॥ भव्येति॥ यदित्वं भव्यो सि ब्रह्मज्ञो सितर्हि ब्रह्म निश्चयात्सर्वमाप्नोषि नो चे

॥ इहनुक्ते भस्मनि होमवन्मियो वा॥ १९॥

२६

अपीति॥ विज्ञात तत्त्वेनापि इदमेवाभ्यस्य महं ब्रह्मास्मीति॥ तत्र दृष्टं तः॥ कृतकफले गृहीते सति जलप्रसादे
न भवत्येव॥ २०॥ अहमिति॥ वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माहमेवेति निश्चयो मुक्तौ तदभावे वरुणनरः॥ २१॥
नेतीत्यादि व्यावहारिक निषेधेयदवस्थाधिभूतं तदहं स्मीति ज्ञात्वा सुरवी भव॥ २२॥ आत्मानमिति॥

॥ अपि विज्ञात तत्त्वेन त्वयाभ्यस्यमिदं सदा॥ न नाम मात्रात्कृतकफलमेव प्रसादकम्॥ २०॥

॥ अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमयं यम्॥ इति स्यान्निश्चयो मुक्तौ वरुण एवा न्यथा भवेत्॥ २१॥

॥ नेति नेतीति नेतीति शेषतः यत्परम्यदम्॥ निराकर्तुं प्रशक्यत्वात् तदस्तीति सुरवी भव॥ २२॥

॥ आत्मानं सततं ब्रह्म विद्धि चैकं निरन्तरम्॥ अहं ध्याता परं ध्येयमखंडं खंडं सेकथम्॥ २३॥

॥ सोहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते॥ ध्यानस्या विकृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते॥

॥ ब्रह्माकारमनोरतिप्रवाहो हं कृतिं विना॥ संप्रज्ञानसमाधिः स्याद्ज्ञानाभ्यासप्रकर्षतः॥ २४॥

निरंतरं ब्रह्मैवात्मानं जानीहि॥ अखंडं ब्रह्म ध्याता ध्येयभावेन कथं खंडसि॥ २३॥ स इति॥ चिन्मात्रं ब्रह्म
हमस्तीति स्मरणं ध्यानं तस्या विस्मरणं समाधिः॥ २४॥ ब्रह्मेति॥ जानाभ्यासोति शयेन अहंकारं वि
ना यो ब्रह्माकारमनोरतिप्रवाहः॥ स एव संप्रज्ञात समाधिः॥ २५॥ कृत्यांतेति॥ कृत्यांते वा युषु प्रव

हस्तु॥ समुद्रे चैकत्वे गतेषु॥ द्वादशादित्येषु तपस्वपि निर्मनसो ब्रह्मविदः क्षतिर्नास्तीत्यर्थः॥ २६॥ सर्वभूतानामुत्पत्तिमाक्षीभूता याचितिः पूर्णानंदव्याप्तोतांचितिरूपामवस्थां पश्येत् विचारयेत्॥ २७॥ मन इति सचराचरं किंचित् यत्तन्मनोमात्रविलसितम्॥ तस्मान्मनस उन्मनीभावात् तस्मात्तद्वैतनास्येव॥

॥ कल्याणवायवो वांतु यांतु चैकत्वमर्त्तवाः॥ तपन्तु द्वादशादित्यानास्ति निर्मनसः क्षतिः॥ २६॥
॥ याचितिः सर्वभूतानामुत्पत्तिमाक्षीणी॥ तांचितिं पश्यतावस्थां पूर्णानंदायनामताम्॥ २७॥
॥ मनोदृश्यमिदं सर्वं यत्किंचित्सचराचरम्॥ मनसो ह्युन्मनीभावात् तद्वैतनेवोपलभ्यते॥ २८॥
॥ यदस्य दंशिवंशान्तं यस्यां तज्जगतः स्थितिः॥ स्यंदस्यन्दविलासात्मा स एकोत्रचिरादिति॥ २९॥
॥ अहिर्निर्वयनीमहिराकृतया जगदेपरिमोक्षणात्स्तुपुरा॥ परिमुच्यतु उरगः स्वविलेन निरीक्ष्यत आत्मतया तु पुनः॥ ३०॥

॥ २८॥ यदिति॥ यत् अस्मिन् दंशिवंशान्तं॥ तन्मध्ये विश्वस्य स्थितिः सचराचरविलासरूपश्चिरात्मा तु स एव॥ २९॥ अहिरिति॥ अहिः सर्पः॥ अहिर्निर्वयनी स्वकुंभकुंभोचनात्पुराप्रथमं आत्मतया जगदेऽस्वीयत्वेन जगदे॥ उरगः सर्पस्तां स्वविलेनैव का पुनरात्मत्वेन नावलोकते॥ इयमहमिति न वेति॥ तथा ज्ञानादहमिति भावः॥ ३०॥ ॥ ७०॥ नमः श्रीमच्छंकराय देव ध्यान्त विध्वंसकाय॥

निद्रायाचिति॥ निद्रादौ जागरस्यान्ते जाग्रदवस्थान्ते॥ निद्रारं भेदोभावो जायते तं भावं भावयन् अक्षयमानं दंसदाश्रुते॥ ८॥ प्रशान्तेति॥ प्रशान्ताः सर्वे सङ्कल्पाः यस्या ईदृशी या शिलावन्निर्वापारा जायन्ति प्राप्तिनाया स्थितिः सा स्वरूपस्थितिः॥ ९॥ जडतामिति॥ जडतावर्जनेन या शिलावदवस्थितिः॥ हेमहावाहोरघुनाथमनो व्यापारहीनं सर्वदा तन्मयो भव॥ १०॥ सत्येति॥ सत्यः आनन्दः चिद्रूपः अशतुल्यः

॥ निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते॥ तं भावं भावयन् आक्षयमानं दंसदाश्रुते॥ ८॥
॥ प्रशान्तं सर्वसङ्कल्पाया शिलावदवस्थितिः॥ जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपा स्थितिः परा॥ ९॥
॥ जडतावर्जयित्वैकाया शिला इदं च यत्॥ अमनस्कं महावाहो तन्मयो भव सर्वदा॥ १०॥
॥ सत्यानन्दचिदाकाशस्वरूपः परमेश्वरः॥ मद्भाजनेषु मरिचैव सर्वत्रास्य पृथक्स्थितिः॥ ११॥
॥ अपारावारविस्तारसंविन्नलिलवल्लोने॥ चिदेकाणीव एकोयं स्वयमात्मा विजृम्भते॥ १२॥
॥ भरिताशेषादिकुंजमनन्ताकाशनिर्भरम्॥ एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवां बुधिः॥ १३॥

परमेश्वरः सर्वत्र अस्ति मत्प्राज्ञे च मरिचि॥ ११॥ अपारेति॥ न विद्यते पारावारोपरावरो नो यस्य तादृशी विस्तारया संवित्तदेवसलिलं तद्वदवल्लोनेऽत्रिदेकाणीव एवायमेक आत्मा विजृम्भते प्रकाशते॥ १२॥ भरितेति॥ भरिता व्याप्ता अशेषादिशकुंजाश्च येनेदं शमनेतं आकाशवनिर्भरं व्यापकत्वं चिन्मात्रं एकं हि॥ तीयमेदरहितं वस्त्वैव जगत्पञ्चबुधिविचीजलमेव॥ १३॥

दोषेति॥३॥ भयातीतो गुणदोषरहितो ब्रह्मवत्स्वभावत एव निषेधादपसाचरणः श्रितो वर्तते॥ न तु दोष
बुद्ध्या इदं पापं मयानकार्यमिति बुद्ध्या तु न निवर्तते॥ किं ज्ञानी विहितं स्नानसंध्यादिकं च करोत्येव॥
न तु गुणबुद्ध्या इदं ममावश्यकमिति तु न करोति॥ स्वभावतो ज्ञानी विहितं करोति निषेधात्तु निवर्तते
इदं शोसनस्य स्वभाव इत्यर्थः॥३१॥ अनुत्कीर्णं इति॥ यथा अनुत्कीर्णं अलिखिता पिशालमं०

॥ दोषबुद्धो भयातीतो निषेधान्नि निवर्तते॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथा भक्तः॥३१॥
॥ अनुत्कीर्णं यथा स्तंभे संस्थिता शालमंजिका॥ तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्परम्॥३२॥
॥ यथानपुत्रिका शून्यं संभोतुत्कीर्णपुत्रिकः॥ तथा भातं जगद्ब्रह्म तेन शून्यं पदं गदम्॥३३॥
॥ सौम्यं भूमियथा वीचिनतदस्ति न नास्ति च॥ तथा जगद्ब्रह्म एतदं शून्यं शून्यं पदं गतम्॥३४॥

जिकापुत्तलिका स्तंभे स्थितेव॥ असंती रूपं लिखेत्॥ तथा विश्वस्य स विद्यमानत्वं ब्रह्मणि०
स्थितम्॥ तेन विश्वेन हीनं तत्पदं नास्ति॥३२॥ यथेति॥ एक एवार्थः॥३३॥ सौम्येति॥ सौम्ये
रपि रेजले वीचिरस्ति नास्ति च॥ तथेदं जगत् ब्रह्मणि अस्ति नास्ति च॥ अज्ञानदशायाम
स्ति॥ ज्ञानदशायां नास्तीत्यर्थः॥ तेनेदं ब्रह्म पदं शून्यं जगता हीनं सहितं चेत्यर्थः॥ अथवा

